

**QAACCESSA UNKAAFI FAKKOOMMII HIIBBOO
GODINA SHAWAA KIBBA LIXAA AANAA WALISOO**

LAMMAA KABBADAA

**YUUNVARSIITHI ADDIS ABABAA
KOLLEEJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANII,
JOORNAALIIZIMIIFI QUUNNAMTIITTI
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF
FOOKLOORII**

**HAGAYYA, 2009/2017
ADDIS ABABAA**

QAACCESSA UNKAAFI FAKKOOMMII HIIBBOO GODINA
SHAWAA KIBBA LIXAA AANAA WALISOO

LAMMAA ABBADAA

GORSAAN: DR. TOLAMAARIYAAM FUFEE

WARAQAA QORANNOO DIGRII LAMMAFFAA (MA)
AFAAN OROMOOFI OGBARRUU BARSIIISUU
GUUTTACHUUF MUUMMEE AFAAN
OROMOO, OGBARRUUF FOKLOORIIF DHIYAATE

YUUNVARSIITII ADDIS ABABAA
KOLLEEJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANII,
JOORNAALIIZIMIIFI QUUNNAMTIITTI
MUUMMEE AFAAN OROMOO, OGBARRUUF
FOOKLOORII

HAGAYYA 2009/2017

ADDIS ABABAA

Yuunversiitii Addis Ababaa
Dhaabbata Digrii Duraatiin Booddee

Waraqaa qorannoo ulaagaa digrii lammaffaa (MA) Afaan Oromoofi Ogbarruu
Barsiisuu guuttachuuf Lammaa Kabbadaa, mata duree: *Qaaccessa Unkaafi*
Fakkoommii Hiibboo Godina Shawaa Kibba Lixaa Aanaa Walisoo jechuun qophaa'e,
sadarkaa Yuunversiitiin kaa'e guuteera.

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Qoraa Keessaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Gorsaa _____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Itti gaafatamaa Muummee yookiin Qindeessaa Digrii Lammaffa (MA)

GALATA

Hunda caalaa qorannoo kana sadarkaa kana irraan akkan gahu gochuuf yeroo hunda nuffii tokko malee gorsa bilchaataafi kallattii nama qabsiisu naa kennuun kan daraan na gargaaraa turan gorsaa koo, Dr. Tolamaariyaam fufaa, galannin isaaniif qabu daangaa hinqabu. Haadha manaa koo Aadde Amaarach Baqqalaa dandeettii kompiiraraan barreessuu akkan argadhu kan na shaakalchiifteefi na gorsaafi na jajjabeessaa turtes galannin ishiif qabu madaallii kaasa. Ittigaafatamtoota mana barumsa kootii, keessayyuu Obboo Alamaayyoo Lataa barreeffama qorannoo kootii piriintariin baasuun kan na gargaaraa turanis onnee koo irraan baay'ee galatoomaa jedhaan. Namoota ragaa quubsaa naa kennuun fiixabahiinsa qorannoo kanaatiif gumaacha olaanaa taasisan hunda isaanii galannin isaaniif qabu baay'ee olaanaadha.

AXEREERAA

Qorannoon kun afoola Oromoo, hiibboo irratti gaggeeffame. Kaayyoon qorannichaas Unkaafi Fakkoommii Hiibboo Qaacceessuu kan jedhu yoo ta'u, bakki itti gaggeeffames Godina Shawaa Kibba Lixaa Aanaa Walisooti. Malli qorannoon kun ittiin gaggeeffames akkamtaa yoo ta'u, mala iddattoo mitcarraatu hojiirra oole. Gama meeshaalee ilaalchisee immoo meeshaaleen ragaaleen ittiin funaanaman afgaaffii, daawwannaa, waraabbiiifi sakattaa dokumantiiti. Gaaffillee afgaaffiitti gargaaramuun manguddoota aanichaa keessaa warra afoola irratti beekumsa qaban irraa ragaan haala gaariin funaanameera. Mala sakattaa dokumantiittis gargaaramuun hiibbooleen Waajjirri Aadaafi Turizimii amma tokko walitti qabe sakatta'amaniiru. Barsiisota aanicha keessatti Afaan Oromoo barsiisaniifi afoolicha irratti muuxannoofi beekumsa gabbataa qaban afgaaffiidhaan odeeffannoon irraa funaanameera. Ijoolleen yeroo hiibboo taphatan daawwachuu fi waraabuun ragaan qabatamaan akka walitti qabamu ta'eera. Ragaan akkaataa kanaan walitti qabames gadi fageenyaan kan qaacceffame yoo ta'u, achi irraayyis argannoon argameera. Akka argannoon argame mul'isutti, taphni hiibboo yeroo ammaa kana laafaa dhufuufi sirumaa sadarkaa irraanfatuutti deema kan jiru ta'uu isaati. Kanuma wajjin wal qabatee ijoolleen seera hiibboon itti taphatamu kan hinbeekne ta'uufi qabiyyeewwan hiibboo keessa jiran kan akka unkaa, caasaafi fakkoommii faa waanti beekan hinjiru. Kanaafis sababa kan ta'e warri ijoollee isaanii hiibboo kan hinshaaklchiifne ta'uudha. Kanaafis yaboon taa'e, maatiin ijoollee isaanii hiibboo shaakalchiisaa guddisuu qabu. Waajjirri aadaafi turizimiifi qaamni dhimmichi ilaallatu marti afoolli kun akka hinbanne cimee hojjachuu qaba kan jedhu yaboo argannoo kanaati.

Baafata Fakkiifi Suuraa Agarsiisu

Waan fakkiin yookiin suuraan agarsiisu	Fuula
Fakkii kaartaa Aanaa Walisoofi daangessitoota aanichaa	5
Suuraa ijoollee hiibboo taphatanii	22

Baafata

Qabiyyee	Fuula
GALATA	i
AXEREERAA	ii
Baafata Fakkiifi Suuraa Agarsiisu	iv
Jibsoo	vii
BOQONNAA TOKKO: SEENSA	1
1.1.ARIIRRATA.....	1
1.2.Haala Waliigala Aanaa Qorannichaa(Aanaa Walisoo).....	4
1.3.Ka`umsa Qorannichaa	7
1.4.Kaayyoowwan Qorannichaa	8
1.4.1.Kaayyoo Gooroo	8
1.4.2.Kaayyoowwan Gooree.....	8
1.5.Faayidaa Qorannichaa	9
1.6.Daangaa Qorannichaa.....	10
1.7. Rakkina Qorannichaa	10
1.8. Qindeeffama Qorannichaa	11
BOQONNAA LAMA: SAKATTAA BARRUU	12
2.1. Hiibboo	12
2.1.1.Maalummaa Hiibboo	12
2.1.2.Amaloota Hiibboo	14
2.1.3. Unkaa Hiibboo	18
2.1.3.1.Hiibboo Walaloo.....	18
2.1.3.2. Hiibboo Hololoo	18
2.1.4. Caasaa Hiibboo.....	18
2.1.4.1.Hiibboo Salphaa.....	19
2.1.4.2. Hiibboo Xaxamaa	19
2.1.5. Seera Hiibboo	20
2.1.5.1. Hirmaattota Hiibboo	20

2.1.5.2. Qorachuufi Soqachuu.....	22
2.1.5.3. Arrabsoo Hiibboo	24
2.1.5.4. Yoomessa Hiibboo.....	24
2.1.6.Faayidaalee Hiibboo	26
2.2. Sakattaa Barruu Walfakkaatanii.....	29
BOQONNAA SADII: MALA QORANNICHAA.....	31
3.1. Mala Qorannichi ittiin Gaggeeffame.....	31
3.2. Madda Odeeffannoo Qorannichaa.....	31
3.3. Mala Iddattoo	31
3.4. Mala Funaansa Odeeffannoo	31
3.4.1. Af-gaaffii.....	32
3.4.2. Daawwannaa	32
3.4.3. Sakattaa Dokumantii.....	32
3.4.4.Waraabbii.....	32
BOQONNAA AFUR: HIIKAAFI QAACCESSA ODEEFFANNOO.....	33
4.1. Gabatee Haala Waliigala Odeeffannoo Kennitootaa Agarsiisu	33
4.2.Maalummaa Hiibboo	33
4.3.Unkaa Hiibboo	33
4.3.1.Hiibboolee Unkaa Walaloo Qaban	34
4.3.2.Hiibboolee Unkaa Hololoo Qaban	36
4.3.3. Deebii Hiibboolee Unkaa Walaloo Qabanii	38
4.3.4.Deebii Hiibboolee Unkaa Hololoo Qabanii	38
4.4.Hiibboolee Caasaan Ramaduu	39
4.4.1.Hiibboo Salphaa	39
4.4.1.1.Hiibboolee Sasalphoo Unkaa Walaloo.....	40
4.4.1.2.Hiibboolee Sasalphoo Unkaa Hololoo	41
4.4.2. Hiibboo Xaxamaa	43
4.4.2.1. Hiibboolee Xaxamoo Unkaa Walaloo.....	43
4.4.2.2. Hiibboolee Xaxamoo Unkaa Hololoo	44
4.5. Seera Hiibboo.....	45
4.5.1. Hirmaattota Hiibboo	45

4.5.2.Qorachuufi Soqachuu	46
4.5.3.Arrabsoo Hiibboo	48
4.5.4.Yoomessa Hiibboo	51
4.6. Fakkoommii Hiibboo Unkaan Qaaccessuu.....	52
4.6.1. Hiibboo Unkaa Walaloo	52
4.6.2.Hiibboo Unkaa Hololoo.....	59
4.7.Faayidaa Hiibboo	68
BOQONNAA SHAN.....	70
CUUNFAA GOOLABAAFI YABOO.....	70
5.1.Cuunfaa Qorannichaa	70
5.2. Goolaba Qorannichaa	71
5.3.Yaboo Qorannichaa.....	72
WABILEE.....	73
Dabaleewwan	

Jibsoo

Daana'oo.....ilbiisa xixiqqoo ija midhaanii nyaattu

Darbaa.....meeshaa muka iraa soqamee olfamu kan midhaan calleeffamu ittiin ol
ha'amu

Foksoo.....qaanca dubartootni meeshaa aannanii ittiin foksan (qulqulleessan)

Mi'eessaa.....akaakuu mukaa

Naddoo.....biqiltuu warqee

Warqee.....biqiltuu jirmiifi baalli isaa muuzii fakkaatu, duugamee nyaatamu

BOQONNAA TOKKO: SEENSA

1.1.ARIIRRATA

Ummanni Oromoo osoo sirni barreeffamaa hineegalin seenaa, aadaa, eenyummaa, falaasama, siyaasaafi amantaa isaa kan ittiin dhaloota irraa dhalootatti dabarsaa har'aan gahe afoolaan ta'uun isaa ifaadha. Haala jiruufi jireenya isaa keessatti wantoota isa mudataa turaniif afoolatti faayyadamuun rakkoo isaa hiikkachaafi gammachuu isaa ibsachaa kan ture, har'as ibsachaa kan jiruudha. Yaada kana fakkaatu Melakneh (2006:16) n yemmuu waa'ee afoolaa ibsu, "The most obvious characteristic of folk literature is its orality," jedha. Yaadni kun kan ibsu amala afoolaa keessaa inni beekamaan tokko dhalootaa dhalootatti afaaniin darbuu isaati. Wasanee (2006:156) "Afoola jechuun kan afaaniin dhaloota irraa dhalootatti darbuudha. Yeroo tokko tokkos gochaanis kan darbuudha. Afoolli muuxannoo hawaasaati," jedha. Yaadonni hayyuullee kanneenii kan ibsan, afoolli haftee saba tokkoo kan bara dheeraaf faana ture, kan muuxannoo isaa falaasama isaa yaadaafi yaaddoo isaa gaddaafi gammachuu isaa afaaniifi gochaan ittiin ibsachaa ture ta'uusaa agarsiisa. Dameen ogummaa kun ogummaawwan kanneen birootiif illee akka bu'uuraatti kan ilaalamuudha. Sababni isaas, osoo barreeffamni hineegalin duraan waan jiruuf guddina ogbarruu barreeffamaatiif bu'uura ta'uu danda'eera.

Beektonni adda addaa akka jedhanitti, afoolli hawaasa bakka bu'u sanaaf faayidaa adda addaa kenna. Fakkeenyaaf, Melakneh (2006) afoolli duudhaafi seenaa hawaasa tokkoo kuusee olkaa'uun kanas dhaloonni haaraan akka itti fayyadamu kan godhu ta'uufi walitti dhufeenyi hawaasa jidduutti akka cimu gochuu irratti faayidaa olaanaa akka qabuudha. Afoolli hojii kalaqa sammuu ilma namaa keessaa tokko ta'ee, kan osoo ogbarruun barreeffamaa hineegalin yeroo dheeraaf seenaa, jiruufi jireenya dhala namaa waliin tureedha. Fakkaataa yaada kanaa Wasanee (2006:132) yemmuu ibsu, "Ilmaan namaa yaada isaanii barreeffamaan osoo ibsachuu hineegalin afoolaan ibsachaa turan," jedha. Yaadni kun umriin afoolaa dheeraa kan ta'eefi jalqabbii afaanii waliin umrii walqixa ta'ee kan qabu ta'uu nama hubachiisa. Geetaachoo (2005:141) yemmuu ibsu, "Afoolli faayidaalee heddu qaba. Kanneenis itti boqochuuf, itti bashannanuuf,

aadaa,duudhaa,seenaa,amantaa,kabajaafi jiruufi jireenya hawaasaa ibsuuf gargaara.” Yaada kana irraa hubachuun kan danda’amu,afoolli bohaarsuuf,seenaafi duudhaa hawaasichaa barsiisuuf,akkasumas duudhaalee hawaasaa kana daa’imman gonfachiisuudhaan yemmuu barnoota idlee eegalanitti barnoota idleefi beekumsa hawaasa keessaa gonfatan sana akka walsimmachiisaniif riqicha ta’ee tajaajiluu isaati.

Afoolli haala qabatamaa hawaasa keessatti raawwatamu kan agarsiisuudha.Hawaasni tokko afoolatti fayyadamuudhaan haala keessa dabre,keessa jiruufi kan gara fuulduraatti ta’uu danda’u hubachuu irra dabree qeequu,falaasama isa keessa jiru sirriitti beekuuf shoorri afoolli qabu baay’ee olaanaadha.Dabalataanis,namootni afoolatti fayyadamuudhaan eenyummaafi madda yookiin eessaa dhuftee isaanii kan ittiin ibsatan, amala badaa hawaasa keessa jiru kan ittiin qeeqaan yookiin balaaleffatan, gochaalee gaarii ta’an immoo kan ittiin jajjabeessan afoolani.Kunis wanta badaa ta’e sana akka inni fooyya’uufi sirraa’u kan taasisan,kanneen gochaalee gaggaarii dalagan immoo akka caalaatti itti jajjabataniif kan ooluudha.

Afoolli akkuma barreeffamaa hawaasa itti tajaajiluuf faayidaa guddaa qaba.Faayidaan afoolli kennu gama hundaan dhimma hawaasaa hunda kan tuquudha.Gama faayidaa afoolatiin Anderzejewski (1985:38) yoo ibsu, “ Oral literature, like written literature is of educational value, since being exposed to it enhances listeners verbal skills enriches their vocabulary and enlarges their knowledge of their own society and history,” jedha. Afoolli akkuma ogbarruu barreeffamaa barumsa keessatti faayidaa guddaa qaba. Faayidaan inni qabus dandeettii dubbaachuufi beekumsa hiika jechootaa gabbisuu, akkasumas beekumsa hawaasni qabuufi seenaa isaa beekuuf akka gargaaru ibsa. Egaa yaadni kun afoola beekuun barumsa idlee keessatti faayidaa adda addaa akka qabu nutti agarsiisa. Afoolli tajaajila barreeffamni kennuun olitti nama tajaajiluu akka danda’u beekuunis barbaachisadha.Sababni isaas,barreeffamni ija qofaan kan agarru yoo ta’u,afoolli immoo dubbiifi gochaan kan himamu waan ta’eef hubachuuf salphaa ta’a jechuudha.

Afoolli kunis jechaafi gochaan waan daddarbuuf jijjiiramaaf nisaaxilama. Afoolli gochaafi jechaan waan darbuuf dhaamsiifi qabiyyeen isaa keessaa harca’uu danda’a.Kun

immoo afoolichi akka jijjiiramu godha. Waa'ee jijjiirama afoolaa ilaachisee Finnegan (1970) sababa dheerina yeroo irraa kan ka'e caasaan afoolaa (waan jedhamu sanaa) akka jijjiiramuu danda'u ibsiti. Wasaneenis gama isaatiin akkana jedha.

Afoolli jijjiiramaaf baay'ee saaxilamaadha. Bu'uurri isaas hawaasni jijjiiramuu waan danda'uufi. Sababni isaas afoolliifi hawaasni addaan bahanii hinlaalaman. Calaqqee ummataa waan ta'eefi afoolli dhaloota irraa dhalootatti waan daddarbuuf jechoonni miidhagoon keessaa hafuu ykn itti dabalamuu danda'u. Hawaasni immoo dinagdeen, saayinsiin, amantaafi teeknoolojiin, jiruufi jireenyaan jijjiiramuu waan danda'uuf afoollis jijjiiramuu danda'a (2006:167_168).

Warraabbiin lachanu akka ibsanitti afoolli jijjiiramuu danda'uudha. Sababni isaa afoolli barreeffamaan galmaa'ee waan hinteenyeefi afaaniifi gocha qofaan waan daddarbuuf turmaata yeroo keessa geeddaramaa akka deemuufi irraanfatuullee akka danda'uudha. Haalli jijjiiramni dinagdee hawaasaa, guddinni saayinsiifi teeknoolojii, amantaan akkasumas jijjiiramni jiruufi jireenya hawaasa sanaa illee jijjiiramuufi dagatamuu afoolaatiif sababa guddaa akka ta'e hubachuun nama hindhibu. Rakkoo kanaaf immoo furmaanni afoola hawaasaa kanaa sassaabanii qaaccessuudhaan barreeffamaan kaa'uun barbaachisaadha.

Afoolli dameewwaniifi ergaawwan garaagaraa kan of keessatti qabatuudha. Akaakuuwwan afoolaa kunniinis hiibboo, makmaaksa, durdurii, sirba, geerarsa, tapha ijoolleefi faaruu faa kan of keessatti hammatuudha. Kanneen kana keessaa kaan isaanii afaan qofaan kan darban yoo ta'an, kaan isaanii immoo afaaniifi gochaan darbu. Kanneen afaaniin darban keessaa hiibboon isa tokko.

Hiibboon akaakuu afoola Oromoo keessaa bifa gaaffiifi deebiitiin kan taphatuudha. Yeroo boqonnaa gammachuun dabarsuuf, bohaarsuuf, kolfisiisuuf, barsiisuuf tapha gaggeeffamuudha. Akkuma armaan olitti tuqame dhaloota irraa dhalootatti dabaraa kan dhufes afaaniin ta'ee, yaada bal'aa jechootaafi himoota gaggabaaboodhaan ibsa. Kanas Finnegan (1970:414) yemmuu ibsiti, "In general way riddles are readily distinguishable by their question and answer form and their brevity," jetti.

Waa'ee jalqabbii hiibboo, The Cambridge Encyclopedia (1994:520) jedhamu yemmuu ibsu ,”An utterance often cast in a traditional form, whose intention is to mystify or mislead, a linguistic guessing game,” jedha. Yaadni kun hiibboon yeroo akkasii abaluun jalqabame jedhamee himamuun rakkisaa ta'uusaa ibsa. Haata'u malee, jireenya uummataafi afaaniin kan walqabatu ta'uu isaafi haala dorgommiitiin dhiyaachaa kan tureefi dhiyaachaa kan jiru ta'uu yaada jedhus of keessatti qabata. Egaa jalqabbiin hiibboo akkuma afoola kaawwanii jalqabbii afaaniitiin kan walgitu ta'uu isaati. Afoola umrii dheeraafi faayidaa olaanaa qabu kun bal'inaafi gadifageenyaan qaaccessuudhaan labata dhufutti dabarsuun daran barbaachisaadha.

1.2. Haala Waliigala Aanaa Qorannichaa (Aanaa Walisoo)

Aanaan Walisoo Naannoo Oromiyaa Godina Shawaa Kibba Lixaatti argama. Magaalaan guddichi aanaa kanaa Waliso yoo jedhamu, Finfinnee irraa gara Kibba Lixaatti kiiloo meetirii dhibba tokkoofi kudha afur fagaatee argama. Maqaan Waliso jedhamus kan moggaafameef sanyii Oromoo naannoo kana jiraatu irraati. Waliso ilma Liiban yoo ta'u, Liiban immoo ilma Maccaati.

Akka ragaan Waajjira Bulchiinsaa Aanaa Walisoo irraa argame ibsutti, Aanaan Walisoo aanaalee ollaa adda addaatiin daangeffama. Karaa Kaabaatiin aanaalee lama jechuunis Bachoofi Daawoon yoo daangeffamu, karaa Kibbaa immoo Aanaa Goorootiin daangeffama. Kallattii Bahaatiin immoo Aanaa Bachoofi Aanaa Sadan Sooddootiin yoo daangeffamu, karaa Lixaatiin Aanaa Wanciitiin daangeffama.

Haalli teessuma lafa aanaa kanaa irra caalaan diriiraadha. Kunis dhibbantaa 70 yoo ta'u, tabbiifi kanneen biroo dhibbantaa 30 ta'a. Bu'uura kanaan ,haalli qilleensa baramaa aanichaa badda dareen dhibbantaa 70 yoo ta'u, baddaan dhibbantaa 30. Haalli qilleensa aanichaa horsiisa beeyladaafi oomisha midhaaniitiif mijataadha. Waan kana ta'eef, horiin gaafaa hoolaafi re'ee dabalatee baay'inaan kan argaman yoo ta'an, lukkuu, harreefi fardis ni'argamu. Midhaan nyaataa akaakuu adda addaas baay'inaan oomishamu. Fakkeenyaaf, xaafii, boqqoolloofi qamadiin faa daran yoo oomishaman, garbuu, baaqelaa, atara, misira, shumburaa, gaayyoo, misingaa, boloqqee, talbaa, nuugiifi kan kana fakkaatanis baay'inaan ni'argamu. Biqiltuun warqee jedhamus, kan duugamee nyaatamu, Aanaa Walisootti beekamaadha. Kuduraaleefi fuduraaleen roobaafi jallisiidhaan oomishamanis heddumminaan argamu. Kanneenis dinnicha, timaatima, kaarota, raafuu, mixaaxisaafi shankoora faa yoo ta'an, maangoo, appilii, kookii, loomii, burtukaanafi kan kana fakkaatanis akaakuuwwan fuduraalee aanaa kanatti argamaniidha. (Maddi ragaa kanaa Waajjira Qonnaa Aanaa Walisooti.)

Aanaan Walisoo dhaabbattoota tajaajila hawaasaa adda addaa niqaba. Isaan keessaas, manneen barumsaa sadarkaa tokkoffaa saaykili tokkoffaa (1_4) saddeet, manneen barumsaa sadarkaa tokkoffaa saaykili tokkoffaafi lammaffaa (1_8) kan mootummaa soddonii sagaliifi kan mitmootummaa tokko, manneen barumsaa sadarkaa lammaffaa (9_10) sadiifi mana barumsa qophaa'inaa tokko qaba. Kana malees, kellaa fayyaa soddonii shan (35), kiliinika dhuunfaa jaha (6) fi buufata fayyaa saddeet (8) akka qabu ragaan Waajjira Barnootaafi Waajjira Fayyaa irraa argame ni'agarsiisa.

Kan biroo, akka ragaan Waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Walisoo jiru agarsiisuutti bakkeewwan hawattoo ta'an baay'achuullee yoo baataan, muraasni kan jiran ta'uu isaaniiti. Ganda Qilee keessatti kan argamu, Holqi Bommee isa tokko yoo ta'u, Ganda Xombee Hancabbii keessatti kan argaman Fincaa'aa Leencaa Xombeefi Bishaan Hoo'aa Haroo bakkeewwan hawattoo ta'an kanneen birooti.

1.3.Ka'umsa Qorannichaa

Faayidaa afoolli hawaasa bakka bu'uuf qabu ifa taasisuuf afoola adda addaa hawaasa keessaa funaanuudhaan qaaccessanii barreeffamaan kaa'uun barbaachisaadha. Afoolaawwan Oromoo akaakuuwwan adda addaa jiru. Fakkeenyaaf, hiibboo, tapha ijoolleefi oduu duriin as keessaa isaan muraasa. Afoola Oromoo keessaa hiibboonis isa tokko yoo ta'u kallattiidhaan barnoota idlee daa'immanii waliin hidhata qaba. Afoolli kun qabiyyeewwan akka biqilootaafi bineensotaa irratti xiyyeeffachuudhaan daa'imman barsiisuudhaaf dhiyaata. Kun immoo kallattiidhaan barnoota saayinsii naannoo daa'imman kallattiidhaan mana barumsaatti baratan waliin walqabata. Gama afaaniitiinis Zawudeen (2001:42) hiibboon dandeettii afaanii akka dagaagsu ibseera. Hiibboon bifa gaaffiifi deebiitiin waan adeemsifamuuf keessayyu dandeettiwwan afaanii dubbachuufi dhaggeeffachuu gabbisuu keessatti iddoo guddaa akka qabuudha.

Haata'u malee, hawaasni jireenya isaa afoolan haa'ibsatu malee gahee afoolli jiruufi jireenya keessatti qabu hawaasumti sun addaan baasee hinbeeku. Yaada kana Fekade (1991) yemmuu ibsu namoonni afoola qorattoota afoolatti himan afoolaaf gatii akka hinlaatneedha. Afoola bakkeewwwan garaagaraatti gaddaafi gammachuuf akkasumas tapha adda addaatiif itti fayyadamu malee walitti qabamee barreeffamee faayidaa maalii qaba kan jedhutu baay'ata. Ittifufuudhaan, namoonni odeeffannoo qorattootaaf kennan afoola gaafataman himuu dhiisanii yeroon isaa akka darbeefi faayidaa akka hinqabne dubbachuudhaan qorattoota amilee kan cabsan faatu jira. Dhimmi kun gara afoola Oromootis yemmuu dhufu, hawaasni Oromoo barateefi hinbaratin afoolli jiruufi jireenya hawaasaa adda addaa keessattis ta'ee daa'imman duudhaalee hawaasichaa gonfachiisuudhaan barumsa idlee isaaniitiif daandii saaquu isaa gadifageenyaan hubatamee waan xiyyeeffannoon itti laatame hinfakkaatu.

Hiibboonis akaakuu afoolaa faayidaa guddaa qabuudha. Haata'u malee, akkuma afoolawwan kaawwanii hawaasa abbaa afoolichaa biratti xiyyeeffannaan kennamuufiifi beekumsi hawaasichi afoolicha irratti qabu daran waan gadi bu'e fakkaata. Akka akkana jedhamu kan taasise agarsiistuun inni tokko ijoolleen yeroo walitti qabaman kan taphatan akaakuu taphoota birooti malee tapha hiibboo miti. Galgala galgalas ibidda biratti

ijoolleen waa'ee hiibboo hinyaadatan ;warris yeroo hiibboo barsiisaan hinmul'atan.Inni kan biroo immoo, warrumti taphachuu yaalaan illee seera hiibboo eeganii taphachuu hindanda'an. Haala kanaan itti fufnaan afoolichi kana caalaa suuta suuta irraanfatamaafi badaa deemuu danda'a. Qorataan kunis rakkoodhuma kana bu'uura godhachuun mata duree "Qaaccessa Unkaafi Fakkoommii Hiibboo Aanaa Walisoo" jedhu irratti qorannoo gaggeessuuf kan filate.

Gaaffileen bu'uuraa qorannoo kanaan deebi'uu qaban kan armaan gadiiti.

1. Hiibboon maali?
2. Hiibboon Aanaa Walisoo unkaan akkamitti ramadamuu danda'a?
3. Hiibboon caasaa akkamii qaba?
4. Hiibboon Aanaa Walisoo seerota akkamii ofkeessatti qabata?
5. Fakkoommiin hiibboo aanaa kanaa unkaa unkaan yemmuu qaacceffamu maal fakkaata?
6. Faayidaan hiibboo maali?
7. Yeroo ammaa Aanaa Walisootti fayyadamni hiibboo maaliif xiqqaate?
8. Hiibboon yoo bade maaltu ta'a?

1.4.Kaayyoowwan Qorannichaa

Qorannoon tokko kaayyoowwan galmaan gahuuf gaggeeffamu qaba. Kaayyoowwan kunniinis kaayyoo gooroofi kaayyoo gooree jedhamuun beekamu. Kaayyoon gooroo dimshaashaatti kan kaa'amu yoo ta'u, kaayyoon gooree garuu murtaa'aa ta'a.

1.4.1.Kaayyoo Gooroo

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa hiibboo Godina Shawaa Kibba Lixaa Aanaa Walisoo qaaccessuudha.

1.4.2.Kaayyoowwan Gooree

1. Akka Aanaa Walisootti maalummaa hiibboo ibsuu
2. Unkaan hiibboo Aanaa Walisoo maal akka fakkaatu ifa baasu
3. Hiibboo Aanaa Walisoo caasaan ramaduun agarsiisu

4. Seeronni tapha hiibboo Aanaa Walisoo maal maal akka ta'an agarsiisuu
5. Fakkoommii hiibboo aanaa kanaa unkaan qaaccessuu
6. Faayidaa hiibboo ibsuu
7. Yeroo ammaa Aanaa Walisootti fayyadamni hiibboo maaliif akka xiqqaate ibsuu
8. Hiibboon yoo bade waan uumamu agarsiisuu

1.5.Faayidaa Qorannichaa

Qorannoon kun erga adeemsifamee booda faayidaalee adda addaa kenna. Faayidaaleen kennuu danda'us kan armaan gadiiti.

Namoonni waa'ee hiibboo Oromoo beekuu barbaadan jiraachuu danda'u. Qorannoon kunis waa'ee afoola kanaa waan baay'ee nama hubachiisa jedhamee amanama. Waan kana ta'eef, namoota waa'ee afoolichaa beekuu barbaadan kamuu qorannichi akka bu'uuraa ta'ee isaan tajaajiluu danda'a. Mata duree tokko irratti qorannoon si'a tokko gaggeeffamus sana booda mata duree sana irratti qorannoon biraa hinbarbaachisu jechuu miti. Qorataan biraa mata dureedhuma sana irratti qorataa isa duraa caalaa bal'iseefi bilcheessee qorachuu danda'a. Yeroo kana qorannoon kun ka'umsa ta'uun qoraticha gargaaruu danda'a.

Hiibbooleen kutaalee adda addaatti kitaabilee Afaan Oromoo keessatti argaman jiru. Haata'u malee, waa'een hiibboo karaalee adda addaa akka barsiifamu carraa hinlaatamne. Qorannoon kunis kanaaf furmaata ta'uu waan danda'uuf barsiisota sadarkaa adda addaatti Afaan Oromoofi afoola barsiisaniif akka wabiitti tajaajiluu danda'a.

Hojiin waajjira aadaafi turizimii inni tokkoofi inni bu'uurri afoola Oromoo du'aa jiru sassaabee du'a irraa hanbisuun dhaloonni akka itti fayyadamu gochuudha. Garuu Waajjirri Aadaafi Turizimii Aanaa Walisoo kana irratti hojii quubsaa hojjate jechuun hindanda'amu. Waan kana ta'eef, qorannoon kun hiibboo irratti waajjira kanaaf akka madda odeeffannootti nitajaajila jedhamee amanama.

1.6.Daangaa Qorannichaa

Qorannoon tokko qabiyyeedhanis ta'ee bakkaan daanga'uu qaba.Yoo daanga'uu baate bal'atee qorachuu irratti nama rakkisuu danda'a. Waan kana ta'eef, qorannoon kunis daangaa bakkaatiin Naannoo Oromiyaa, Godina Shawaa Kibba Lixaa ta'ee, godinicha keessaa Aanaa Walisoo irratti daanga'ee gaggeeffame. Aanaan Walisoos gandoota baadiyyaa soddonii jahaafi kan magaalaa lama kan qabu yoo ta'u, gandoota kanneen keessaa gandoota baadiyyaa torbaafi ganda magaalaa tokko irratti daanga'uun gaggeeffame. Gama qabiyyeetiin immoo afoola Oromoo keessaa akaakuu tokko qofa irratti xiyyeeffate. Afoolli kunis hiibboo yoo ta'u, hiibboos unkaan fakkoommii isaa qaaccessseera.

1.7. Rakkina Qorannichaa

Yeroo qorannoon tokko gaggeeffamu rakkoolee adda addaatu mudachuu danda'a. Haaluma kanaan, qorataa qorannoo kana gaggeesses yeroo inni qorannoo kana adeemsisaa turetti rakkooleen tokko tokko isa mudataniiru. Rakkooleen kunniinis maal akka ta'aniifi malli qoratichi rakkoollee mudatan keessa darbuuf fayyadame maal akka ta'e kanaa gaditti dhiyaataniiru.

Kitaabilee wabii akka garaatti argachuu dhabuun rakkoo isa cimaa ture. Bakka qorataan jiraatuufi qorannaa itti gaggeessaa ture yuunvarsitiin tokko jiraatulle, kitaabileen mata duree qorannichaa wajjin deeman yuunvarsitiicha keessa hinjiran. Ta'us qoratichi rakkoo kana furuuf tooftaaleen inni itti fayyadame nijiru. Kitaabilee ergifachuunfi bakka intarneetiin jiru deemuun intarneetii irraa buufachuun itti fayyadamuu yaaleera.

Yeroo qoratichi boqonnaa lammaffaa qorannichaa hojjataa turetti naannoo qaratichi jiraatu tajaajilli intarneetii cufamee waan tureef, kunis rakkoo cimaa ture. Rakkoo kana furuuf tooftaan qorataan kun garagaarame naannoo biraa bakka intarneetiin jiru deemuun tajaajila argachuudha. Kunis haala kanaan fala argate jechuudha.

Odeeffannoo ykn ragaa sassaabuuf yeroo odeeffannoo kennitoota bira deemu namoota tokko tokko argachuun yeroon dhibu nijira ture. Yeroo isaan argamuu danda'anitti nuffii malee itti deddeebi'ee ragaa irraa fudhachuun rakkinicha keessa lufuu danda'eera.

Rakkoon inni biraa hanqina maallaqaati. Qorannoo gaggeessuuf meeshaaleen barreessaa hedduu barbaachisa. Kanneenis kan akka waraqaa, qalama kompiyuutaraa, laaptooppiifi kkf isaan adda dureedha. Kanaafis falli qorataan fudhate mindaa ji'aan argatu qusachuun meeshaalee kanneenfi kanneen biroos bitatee guuttachuun rakkinicha keessaa ba'uu yaaleera.

1.8. Qindeeffama Qorannichaa

Hojiileen qorannoo kanaa kutaalee adda addaa jalatti haala galma gahiinsa kaayyichaaf ta'uun duraa duuba isaanii eeganii dhiyaataniiru. Kutaa tokkoffaan seenduubee, haala waliigala naannoo qorannichaa, ka'umsa qorannichaa, kaayyoo qorannichaa, barbaachisummaa qorannichaa, daangaa qorannichaafi rakkoo qorannichaa of jalatti hammate. Kutaa lammaffaan immoo sakatta'insa barruu, kutaa sadaffaan mala qorannoo of jalatti kan qabate yoo ta'u, kutaa afraffaan odeeffannoo hiikuufi qaaccessuu of jalatti hammate. Kutaa shanaffaan cuunfaa, guduunfaafi yaboo (yaada furmaataa) yoo ta'u, dhuma irrattis kitaabilee wabiitu dhiyaate.

BOQONNAA LAMA: SAKATTAA BARRUU

2.1. Hiibboo

2.1.1. Maalummaa Hiibboo

Hiibboon akaakuu afoolaa dur irraa eegalee dhaloota irraa dhalootatti dabraa dhufeedha. Kunis bifa gaaffiifi deebiitiin waan dhiyaatuuf, gaafataafi deebisaa qaba. Gaafataan hiibboo gaafachuuf “Hiibboo” yoo jedhu, deebisaan immoo deebii deebisuuf ykn yaaluuf “Hibbakka” jedha. Kun naannoo qorataan qorannoo itti gaggeessetti malee naannoo biraatti deebisaan “Hib”, “Hibib”, “Hiph” bakki itti jedhu akka jiru beekamaadha. Beekan (2015:52) maalummaa hiibboo yemmuu ibsu, “hiibboon haala gaaffiifi deebiitiin kan dhiyaatu, unkaa gabaabaa kan qabuufi garee lama gidduutti kan taphatamu yoo ta’u, tokko kan gaafatu, inni kan biroo immoo kan tilmaamuudha,” jedha.

Okpewho (1992:293) maalummaa hiibboo yemmuu ibsu, “riddle is a verbal puzzle in which a statement is posed in challenge and another statement is offered in response either to the hidden meaning as the form the challenge,” jedha. Waraabbiin kun waanti ibsu, hiibboon akaakuu afoolaa akka ta’eefi deebii dhokataa ta’e kan qabu ta’uu isaati. Deebii dhokataa kana bira ga’uuf gadi fageenyaan xinxaaluu kan gaafatu akka ta’e yaada jedhus nicalaqqisiisa. Dorson (1972:130) gama isaatiin hiibboo ilaalchisee yaada, yaada kana dursee dhiyaate deeggaru dhiyeessa. “Riddles are question that are framed with the purpose of confusing or testing the wits of those who do not know the answer.” Hiibboon bifa gaaffiitiin kan qophaa’e deebii cimaa kan qabuufi ciminni deebii isaa nammuu namaa kan qoru yaada jedhu qabata.

Zerihun (2004:38) maalummaa hiibboo akkanatti ibsa. “እንቅጥልሽ በጠያቂና በተጠያቂ መካከል የሚደረግ የልጆችን አዕምሮ ለማስላት፣ አከባቢያቸውን እንዲያውቁ ለማድረግ፣ የአስተሳሰባቸውን አድማስ ለማስፋት፣ የሰውን፣ የእንስሳትንና የተፈጥሮን ልዩ ልዩ ባህሪና ቅርፅ እንዲገነዘቡ ለማድረግ የሚረዳ የውድድር መንፈስ የሚታይበት የጥያቄና መልስ ስነ ቃል ነው፡፡” Yaada kana irraayyis waanti hubatamu, hiibboon akaakuu afoolaa bifa gaaffiifi deebiitiin dhiyaatu ta’ee kan sammuu ijoollee qaru, beekumsa naannoo isaanii irratti

qaban kan gabbisu, hubannoo isaanii kan bal'isu, waa'ee amala namaa, amala bineensotaafi amala uumamaa akka daran hubatan kan taasisuudha. Yaadni kuniifi yaadotni armaan olitti ka'an waa'ee maalummaa hiibboo yaaduma waldeeggaruufi walfakkaatu kan kaasan ta'uu isaaniiti.

Warquunis gama isaatiin, hiibboo akka kanaa gadiitti ibseera.

Hiibboon gaaffiifi deebii irratti hundaa'ee yeroo baqonnaa ofii gammachuun dabarsuuf, mukuu ba'uuf, kofalchiisaafi barsiisaa tapha gaggeeffamuudha. Bu'uurri gaaffiifi deebii bal'inaan waan qabatamaa ta'e irratti hundaa'ee dandeettii afaanii cimsuufi sammuu qaruuf gahee guddaa kan qabu damee afoolaati. Dhaloota irraa dhalootatti darbaa kan dhufes afaanin ta'ee, yaada bal'aa jechootaafi hima gabaabaadhaan kan ibsuudha (1992:122).

Yaadni kunis kan inni ibsu, hiibboon akaakuu afoolaa yeroo baqonnaa ofii akka mukuun nama hinqabne ittiin bashannanan, yeroo ittiin dabarfatan, kan jechootaafi himoota gaggabaaboodhaan dhiyaatuu dha. Yaada kana irraa waanti hubatamu, hiibboon kan taphatamu yeroo kamiyyuu osoo hintaane, galgala faa yeroo maatiin oldeebi'anii taa'an mukuu itti ba'uufi itti bohaaruuf kan taphatamu ta'uu isaati.

Finnegan (1970:413) maalummaa hiibboo akkanatti ibsiti. "It may be surprising to find riddles included in a survey of oral literature. However, riddles in Africa have regularly considered to be a type of art form, albeit often of minor and childish interest and have long been included in studies of oral literature." Yaada kana irraa waanti hubatamu, hiibboon qorannoo ogbarruu keessti kan hammatame, afoola ijoollee unkaa ogummaa qabu kan jedhuudha. Kanaaf, hiibboon afoola ijoollee taphachiisaa barsiisu ta'uu isaati.

Akka waliigalaatti, hiibboon afoola miidhagina qabu, kan jechootaafi himoota gaggabaaboodhaan bifa gaaffiifi deebiitiin dhiyaachuudhaan ijoollee taphachiisaa barsiisuudha.

2.1.2. Amaloota Hiibboo

Akka hayyuuleen adda addaa jedhanitti, afoolli amaloota adda addaa qaba. Hiibboonis akaakuu afoolaa keessaa isa tokko waan ta'eef, amala afoolli qabu hunda niqaba jechuudha. Bu'uuruma kanaan, amaloonni afoolaa heddu ta'anillee Tafarii (1998:157_8) fi Wasanee (2006:163) isaan bu'uura ta'an shanan isaanii kaasaniiru. Isaanis:

A. Jijjiiramummaa

B. Hurrubummaa

C. Lufummaa

D. Ummatamummaa

E. Miidhagummaa

Fedhaan (2001:32) yoomessa akka amala afoolaa isa birootti itti dabaluun kaaseera.

A. Jijjiiramummaa

Afoolli garee hawaasa garaagaraatiin yeroo garaagaraatti waan raawwatamuuf salphumatti jijjiiramaaf saaxilamuu danda'a. Jijjiiramni irratti mul'achuu danda'us qabiyyee irratti, dhaamsa irratti, yeedaloo irratti yoomessa irratti ykn jechoota tokko tokko irratti sababa afaanin dhaloota irraa dhalootatti darbuufi. Yaada kana ilaalchisee Fedhaan (2001:7_10) yemmuu ibsu, “afoolli dhaloota irraa dhalootatti gochaafi jechaan waan darbuuf inni duraan jedhamaa ture, kan biraatiin bakka bu'uun yookiin immoo keessaa hafuun jijjiirama agarsiisuu danda'a,” jechuun yaada isaa lafa kaa'a. Yaaduma kana fakkaatuu Zerihun (2004:25) yemmuu kaasu, “የስነ ቃል ህልውና በሰዎች አንደበት በመነገር ወይም በመዜም በከፊል ወይም በሙሉ የመለወጥ ባህሪ አለው፡፡”

Okpewho (1992:400) gama isaatiin akkana jedha. “Even those oral artists who practice the art now are always sure what the situation was like in the past, their styles as well as

their roles have changed with time, and their memory of the tradition must be altered by the passage of time and change in circumstances.’

Yaadotni kunniin kan ofkeessatti qabatan, afoolli jijjiiramuu kan danda’uuf, sababa dhaloota irraa dhalootatti afaanin darbuufi. Kunis kana ta’uu danda’eef, dandeettiin yaadachuufi cimina sammuu namootaa adda adda waan ta’eef, isa duraan jiru irraa hanbisuun waanti haaraa ta’es immoo itti dabalamuu waan danda’uufi. Hiibboonis akaakuu afoolaati waan ta’eef, amala kana niqaba jechuudha.

B.Hurrrubummaa

Hurrrubummaan amaloota afoolaa keessaa isa guddaafi isa murteessaadha. Akka Zerihun (2004:22) Finnegan wabeeffachuun ibsetti, “**ከዋኔ የስነቃል መሰረታዊ ባህሪ ነው፤ “** jedha. Yaaduma kana (2004:21) caalaatti yemmuu ibsu, “**የአንድን የስነቃል አቀንቃኝ ወይም ከዋኝ በተሳታፊዎቹ ፊት ሊቀርብ ባህሉ የሰጣውን የአካዋውን ስልት ሳይለቅ በራሱ ፈጠራ ችሎታ ለስነቃሉ ተገቢ ድባብ በመፍጠርና የተሳታፊዎቹን ስሜት ለመሳብ ተስማሚ አካላዊ እንቅስቃሴዎችን ያደርጋል ፡ ፡ “**

Yaada kana irraa waanti hubatamu, afoolli sagalee qofaan kan darbu osoo hintaane gochaan ykn sochii qaamaa adda addaatiin kan deeggaramu ta’uu isaati. Hirmaattotni afaanin jechaa walharkaa fuudhaafi isa jedhamu gochaan ykn sochii qaamaatiin agarsiisaat raawwatu. Kun immoo afoolatti kan lubbuu horu ta’uu isaati. Gama birootiin, Okpewho (1992) yaada, yaada kanaa olitti dhiyaateen walfakkaatu qaba. Akka hayyuun kun jedhutti, afoola hirmaatotni gamtaadhaan walitti dhufanii waldeeggaruudhaan kan dalagamu ta’uu isaati. Yemmuu dalagamus sochii qaamaa kanneen akka mataa raasuu, fuula guuruufi harka rukutuutiin deeggaramee kan dhiyaatu ta’uu isaa ibsa. Fedhaanis (2001) hurrrubummaa afoolaa yemmuu kaasu, afoolli nama tokko qofaan kan hindubbatamne ta’uu, inni tokko yeroo dubbatu warri caqasan jiraachuun dirqama akka ta’e ibsa. Kana jechuun afoolli hirmaannaa nama tokkoo qofaan gaggeeffamu kan hinjirre ta’uu agarsiisa.

Gama hiibbootiinis dhimma kana fudhannee yoo ilaalle, hiibboonis amala kana niqaba. Hirmaattotni hiibboo yoo xiqqaatan namoota lama. Inni tokko yoo gaafatu inni biroo nideebisa. Haalli akkanaa afoolichi akka miidhagu godha. Kanaafi kanneen armaan olitti ibsamantu hurrubummaa jedhama jechuudha.

C.Lufummaa

Amalli afoolaa inni biroo lufummaadha. Afoolli bara kalaqamee eegalee hanga har'aatti dhaloota irraa dhalootatti daddarbuun har'a gayeera. Dhaloota dhufuttis haaluma kanaan lufa. Misgaanuu (2011:30) jecha "lufuu" jedhu "darbuu" kan jedhuu waliin hiika walmadaalaa kan qabuu ta'uusaa dubbata. Wasanee (2006:163) yaada isaa yemmuu gabaabsee lafa kaa'u, "afoolli karaa lamaan dhaloota irraa dhalootatti darba. Isaanis haasaa afaaniifi gochaan kan dabarsan miseensota hawaasaati,"jedha.

Fedhaanis (2001:6) "afoolli gochaafi jechaan dhaloota irraa dhalootatti darba" jechuun yaada, yaada armaan olii deeggaru dhiyeessa. Itti fufuudhaan waa'ee lufu hiibboos yemmuu kaasuu, hiibboon jecha qofaan akka lufu dubbata. Waan kana ta'eef, hiibboonis akaakuu afoolaa waan ta'eef dur irraa kaasee hanga har'aatti dhaloota irraa dhalootatti jechan daddarbaa dhufeera.

D.Ummatamummaa

Afoolli kan nama dhuunfaa osoo hintaane kan ummataati. Yaada kana Fedhaan akka armaan gadiitti lafa kaa'a.

Afoolli nama dandeettii cimaa qabuun uumamuu danda'a. Namni dandeettii akkasii qabu inni gara biroo afoola sanatti afoola biroo dabaluu danda'a. Yookaanis isa duraan ture kan birootiin bakka buusuu danda'a. Afoola kalaqame kana kan itti fayyadamu nama afoola sana kalage qofa miti; hawaasa guutuudha malee. Waan kana ta'eef, afoolli kan nama dhuunfaa osoo hintaane kan ummataati (2001:15).

Zerihun (2004:21) ummatamummaa afoolaa ilaalchisee, “ ከስነቃል ባህሪያት አንዱ አመንጨውን ወይም ደራሲውን ለማወቅ አለመቻሉ ነው። ስነቃሉ ሀብትነቱ የማህበረሰቡ

ነወ። አፈጣጠሩና ከንወኑ በጋራ በመሆኑ ስነቃል ቡድናዊ ተግባር ነወ።” jechuun yaada, yaada armaan olii wajjin walfakkaatu lafa kaa’a.

Okpewho afoolli qabeenya ummataati malee abbummaan isaa nama dhuunfaa akka hintaane yemmuu ibsu,

Most earlier studies of African literature put under emphasis on the fact that a proverb, a song a tale was the common property of the society in which it was found. Since these texts were handed down from person to person, from one generation to the next, the question of individual outhership was considered superfluous... the oral literature available in any community comes from the distant past the original outhors can not be accounted for (1992:21).

Wasaneenis (2008:166) gama isaatiin afoola kan maddisiisus, kan lufsiisus ummata ta’uu ibsa. Yaadota kanneen irraa waanti hubatamu, afoolli akka ogbarruu barreeffamaa abbummaan isaa nama dhuunfaa osoo hintaane, kan hawaasa maraa akka ta’eedha. Hiibboonis amala kana qaba waan ta’eef, kan nama dhuunfaa osoo hintaane kan ummataati jechuudha.

E.Miidhagummaa

Miidhagni dhaamsa dabarsuu barbaadame haala hawataa ta’een miira dhaggeeffataafi hirmaataa irratti fakkii uumuudhaan ergaa dabarsuudha. Kana Tafariin (1998) yemmuu ibsu, hiibboon, mammaaksi, geerarsi naatoo qabu. Kaayyoon afoolaa inni guddaan bashannansiisuudhaan (gammachiisuudhaan) sammuu namaa qoraasee barumsa dabarsuudha. Kanaafuu, afoolichi kan haalaafi jechoota miira dhaggeeffatootaa tuqaniifi suukannii shinqisan (excitement) fi sagalee bareedaa, saffisa fudhatamaafi sochii qaamaa gammachiisaa wajjin walqabachuu akka qabu dubbata.

Yaada kana irraa waanti hubatamu, afoolli hojii kalaqaa baay’ee miidhagaafi miira nama daran kakaasu, nama gammachiisaafi nama bashannansiisaa ergaa dabarsu, ergaan sunis

fakkiin isaa sammuu dhaggeeffataa keessatti akka ka’u kan godhu ta’uu ibsa. Amalli kun hiibboo irratti kan calaqqisuudha.

2.1.3. Unkaa Hiibboo

Hiibboon unkaalee lama akka qabu nidubbatama. Unkaaleen kunniinis walaloofi hololoodha. Boonsamoo (2012:105_6) yaada kana yoo kaasu, “hiibboon unkaaleefi qabiyyeewwan garaa garaa heddu ofkeessatti qaba,” jedha. Unkaaleen kunniinis unkaa walaloofi unkaa hololoo akka ta’an fakkeenyaan deeggaruun ibsa.

2.1.3.1. Hiibboo Walaloo

Fkn. Gindoon shigidaa

Lachuu walqixaa

Bifaan waldida

2.1.3.2. Hiibboo Hololoo

Fakkeenya hiibboo hololoos Boonsamoo (2012: 105_6) akka armaan gadiitti kaasa.

Fkn. Waa sadii waa sadii baata

Beekanis (2015:54) unkaa hiibboo ilaalchisee yaada dhiyeessu qaba. “Hiibboowwan unkaa walaloo qabanis nijiru,” jedha. Egaan hiibboon unkaa lamaan kanneen akka qabu as irraayyis hubachuun nidanda’ama.

2.1.4. Caasaa Hiibboo

Hayyuuleen adda addaa hiibboo caassafi bifaan qooduun agarsiisuu yaalaniiru. Caasaa hiibboo ilaalchisee Finnegan (1970:414) “There are different forms,” jechuudhaan hiibboon caasaalee adda addaa qabaachuu ibsiti. Zawudee (2001), Mitikkuu (1999) fi Wasanee (2006) hiibboowwan Oromoo caasaadhaan bakka lamatti kan qoodaman ta’uu ibsu. Kanas hiibboo salphaafi hiibboo xaxamaa jechuudhaan qoodu. Hayyuu fookloorii kan taate Finnegan (1970:414) akkuma armaan olitti tuqame, hiibboon caasaadhaan iddoo heddutti akka qoodamu kan ibsite yoo ta’u, achi keessatti hiibboo salphaafi hiibboo xaxamaan kan argaman ta’uu yaada ishii irraa hubachuun nidanda’ama. “Very often the riddle is in the simple form or a phrase or statement referring to some well known in

more or less veiled language,” jechuun hiibboo salphaan maal akka fakkaatu ibsiti. Hiibboo xaxamaas ilaalchisee Finnigan (1970:424) yaadni kaastu, “these longer and more complex forms are, however, relatively rare, and most of the remaining discussion...” jechuun caasaa hiibboo isa tokko ta’uu agarsiisti.

2.1.4.1.Hiibboo Salphaa

Akka Mitikkuu (1999); Wasanee (2006)fi Zawudee (2001) jedhanitti hiibboo salphaan hiibboowwan hima tokkoon ykn himoota lamaan gaafatamanii jecha tokkoon ykn gaalee tokkoon deebii argataniidha. Hiibboon kunis haala gaaffiin ittiin dhiyaatu irratti hundaa’uudhaan iddoo adda addaatti qoodamuun akka ilaalamu agarsiisaniiru. Kanneenis hiibboowwan wantoota lama walfakkeessuun dorgomsiisan, hiibboowwan alta’umsa ofkeessaa qaban, hiibboowwan bakka garaa garaa maqaa dhawuudhaan gaafataman, hiibboowwan alta’usa lamaan gaafatamaniifi hiibboowwan lakkoofsaan gaafataman jedhamuudhaan kan qoodamanniidha. Fakkeenyi isaanis walduraa duubaan Zawudee (2001:53_4) yemmuu kaa’u, “Amma majii geessi, biyya waliin geessi, wajjin nyaannaa maa huqqatta, tabba gamaa dhagaan lama,qaalluu hinqabdu irreensa hindhabdufi ulee tokkittiin saawwaan karra tokko dachaase,”ta’u. Kana irraa waanti hubatamu hiibboowwan ulaagaa kanaa olitti jedhame guutan hiibboo salphaadha jechuudha.

2.1.4.2. Hiibboo Xaxamaa

Caassaan hiibboo inni kan biraa hiibboo xaxamaa yoo ta’u, hiibboon kun hiibboo akkamii akka ta’e Mitikkuu (1999); Wasanee (2006)fi Zawudee (2001) ibsa walfakkaatu kennaniiru. Akka ibsa isaan kennaniiti, hiibboo xaxamaan amala mataa isaa akka qabuudha. Kunis hiibboon xaxamaan hiibboowwan hima tokkoon gaafatamanii himoota lamaa oliin deebii argatan, hiibboowwan hima lamaa oliin gaafatamanii himoota lamaa oliin deebii argataniifi hiibboowwan himoota lamaa oliin gaafatamanii jecha tokkoon deebii argataniidha. Boonsamoonis (2012) kana irratti yaada fakkaataa kenneera. Yaadni inni kennes kan armaan olii irraa homaa garaa garummaa hinqabu.

Caasaa kana jalatti akaakuuwwan hiibboo kennamaniif fakkeenyonni dhiyaatan kan itti aanaan ta’u. Kan isa duraa gaaffiin “waa jaha diniqi” yoo ta’u, deebii isaa” hiddii soora

malee gabbatu, bishaan ooficha malee yaa'u, lafa osoo hidiriirsamin diriire, Waaqa utubaa malee dhaabbatu, huummoo dhukkuba malee aaduufi qoree qara malee qarama,” ta’a. Kan isa lammaffaa gaaffiin “manni isaanii nifagaatti, midhaan isaanii nimi’oofti, sareen isaanii nama nyaatti,” kan jedhu yoo ta’u, deebiin manni fagoon “gaagura”, midhaan mi’aawu” damma”fi sareen nama nyaattu immoo “kanniisa” ta’a. Inni sadaffaan, “aayyoon gabaabduudha, yoo teesse lafa hinkaatu, yoo dhaantu namaa hinnaatu,” kan jedhu gaaffii hiibboo yoo ta’u, “gufuu” jechi jedhu immoo deebii isaati.

Akkuma bal’naan ibsame hiibboowwan Oromoo caasaalee lamatti kan qoodaman ta’uu isaaniiti. Caasaaleen kunniinis haalli ramaddii isaanii ulaagaa qaba. Ulaagaan kunis maal akka ta’e hubachuun danda’ameera.

2.1.5. Seera Hiibboo

Ummanni Oromoo taphoota adda addaa qaba. Akkuma taphni kamiyyuu seera qabu, taphoonni ummanni kun qabus seera mataa isaanii qabu. Taphoota seera qaban keessaa hiibboon isa tokkoodha. Kanuma kan mirkanneessu Boonsaamoon (2012:89) asirratti waan jedhu qaba. “Taphni kamuu seera ofdanda’e qaba. Raawwatamuu kan danda’us seera sana bu’uura godhateeti. Hiibboonis seera ittiin taphatamu kan mataa isaa qaba,” jechuun hiibboon seera kan qabu ta’uu yaada isaa lafa kaa’a. Seeronni hiibboo keessatti hammatamanis kanaa gaditti dhiyaataniiru.

2.1.5.1. Hirmaattota Hiibboo

Hiibboon nama tokko qofaan hintaphatamu. Yoo xiqqaate namoota lamaan taphatama. Hirmaattotni kunis saalaan osoo hindaangofne dhiiras dhalaas kan ilaallatu ta’ee, yeroo baay’ee ijoolleedhaan taphatama. Ta’us dargaggoonnis taphachuu nidanda’u. Tapha hiibboo keessatti namoonni gurguddoon ijoollee seera eegsisuufi qajeelchuuf hirmaatu malee taphachuu hindanda’an. Kana ilaalchisee Warquu (1992:133) yemmuu ibsu, “tapha hiibboo irratti bal’inaan qooda kan fudhatan ijoolleefi dabree dabree dargaggeeyyiidha. Dhiira qofa osoo hintaane dhalaanis hirmaachuu nidanda’u. Namootni gurguddoon garuu seerri yoo cabe sirreessuuf hirmaatu malee, bifa dorgomaatiin qooda hinfudhatan,” jechuun yaada isaa dhiyeessa. Zerihun (2004:40) asirratti yaada isaa kenneera.

“እንቆቅልሽ በሚደረግበት ጊዜ ጨዋታውን የሚከታተሉ ወይም ለመጨዋት ተራቸውን የሚጠብቁ ተሳታፊዎች ይኖራሉ። በአጫዋውቱ ሂደትና በስርአቱ ላይ ስህተት ቢፈጠር የሚያስተካክሉና በመልሱ ላይ ክርክር ቢነሳ የሚዳኙ አዋቂዎች ሊገኙ ይችላሉ፡፡

Yaadni kunis yaaduma dursee dhiyaate kan deeggaru yoo ta’u, hirmaattonti hiibboo namoota lamaa ol ta’uu akka danda’an, namoonni gurguddoon taphachuuf osoo hintaane dorgommii irratti dogongorri yoo uumameefi deebii irratti mormiin yoo ka’e kana sirreessuuf keessatti akka argamuu danda’an ibsa. Kanaaf, hirmaattotni hiibboo heddu ta’uu akka danda’an, hiibboon umrii malee saala akka hindaangessineefi manguddoonni ykn namoonni gurguddoon seera qabsiisuuf kan irratti hirmaatan ta’uun seera hiibbooti jechuudha.

Suuraa 1: Suuraa Ijoollee Hiibboo Taphatanii

(Madda: suuraa qorataan kaase)

2.1.5.2. Qorachuufi Soqachuu

Qorachuufi soqachuun seera tapha hiibboo keessaa isa tokko yoo ta’u, deebii hiibboo gaafatamee hanga danda’amaa ta’etti dafanii bira ga’uuf gargaara. Seera kana ilaalchisuun Boonsamoo (2012:91) akkana jedha. “Hibbifataan ‘hiibboo’ yoo jedhu jalaqabaan ‘hibib’ erga jedhee booda, hibbifataan hiibboo dhiyeessa. Jalaqabaanis ‘soqadhee qoradha’ jechuu qaba. Hibbifataanis ‘soqadhu qoradhu’ jechuun seera

hiibbooti. Jalaqabaan hiibboo yoo kana jechuu baatee hirri'e, hibbifataan dursee 'soqattee hinqorattu' jechuun soqataafi qorata jalaa daangessuu danda'a," jedha.

Akkuma waraabbii kana irraa hubachuun danda'amu, soqachuufi qorachuun seera hiibboo keessaa isa tokko. Seerri kun jiraachuun deebisaan deebii hiibboo akka daddafee bira ga'uu danda'u gargaara. Haata'u malee, hibbifataan haalli itti jalaqabaa soqachuufi qorachuu dhoowwus akka jiru beekamuu qaba. Kunis qaama seeraa keessaa isa tokko ta'uu isaati. Boonsamoon (2012:92) gaaffilee qorachuufi soqachuu irratti jalaqabaan hibbifataaf dhiyeessu akka armaan gadiitti ibseera.

A. Gaaffilee Qorataa

Fiiddii? Dhiigdii?

Soorattii? Sooratu?

Albaattii? Galdaattii?

Harcee siphattii? Laphee himattii?

Waa nama gootii? Waa namaa gootii?

Hootii? Hoosifattii?

Mana galti moo ala galti?

Qabnaa? Qabduu? gaaffileen jedhan akka dhiyaatan ibsa.

B. Gaaffilee Soqataa

Jalaqabaan gaaffilee qorataa bifa kanaa oliitiin hibbifataadhaa dhiyeessuun erga amma tokko kallattii deebiitti dhiyaachuu yaalee booda, caalaatti kallattii deebii argachuuf gaaffilee soqataas hibbifataaf dhiyeessa.

Jalaqabaan fakkeenyaaf deebiin hibbichaa wantoota samii keessa jiraatan keessaa ta'a jedhee yoo shakke, "samiin samii buuse" jechuun gaaffii soqataa gaafataaf dhiyeessa. Yoo deebiin wantoota samii keessaa ta'e, gaafataan "samiittuu" jedhaan. Jalaqabaanis deebii qorata keessatti deebi'eefis yaadachuun wantoota samii keessa jiran tokko tokkoon maqaa dhaha. Yoo deebiin wantoota samii keessaa hintaane, bira lufee wanta biraa immoo soqata.

Yoo deebiin allaattiiwwan keessaa ta'a jedhee tilmaame “allaattii allaattiin buuse” jechuun soqata isaa itti fufa. Yoo deebiin isaa allaattiiwwan keessaa ta'e, hiibbifataan “allaattittuu” jechuun deebiitti dhiyaachuu isaa beeksisa. Jalaqabaanis deebii bira ga'uuf wanttoota allaattii ta'an tokko tokkoon waama. Kan biraas haaluma kanaan itti fufa. Egaan jalaqabaan hiibboo bifa kanaan gaaffilee soqataa hiibbifataaf dhiyeessuun deebii bira ga'uuf haala kanaan carraaqa jechuudha.

Kun waanti inni nu hubbachiisu, qorachuufi soqachuun seera hiibboo keessaa isa tokko akka ta'eefi faayidaan isaas jalaqabaan (deebisaan) deebii hiibboo daddafee argachuuf gumaacha olaanaa akka inni qabuudha.

2.1.5.3. Arrabsoo Hiibboo

Arrabsoon seera hiibboo keessaa isa tokko. Kan arrabsamu gaafatamaa isa deebii hiibboo deebisuu dadhabe. Kanas Zawudee (2001:43_45) yemmuu ibsu, “gaafatamaan yoo deebii hiibboo kennuu wallaale ni'arrabsama. Yeroo gaafatamaan deebii dhabu gaafataan arrabsuu isaatiin dura 'gabaa ykn biyya naa kenni' jedhaan. Gaafatamaanis gabaa ykn biyya kennaaf,” jechuun ibsa. Sana booda, gaafataan erga gabaa ykn biyya fudhatee deebisaa arrabsee dhuma irratti deebii itti hima jechuudha.

Zerihun (2004:44_5) gama isaatiin arrabsoo hiibboo yoo ibsu, ummata Oromoo biratti deebisaan deebii hiibboo gaafatamee yoo wallaale gaafataan “gabaa naa kenni yookiin baksaa na obaasi” erga jedheenii booda akka arrabsu dubbata. Kanaaf yaadni ogeessa kanaas afoola kana keessatti arrabsoon akka seeratti fudhatamee dhimma kan itti ba'amu ta'uu nu hubachiisa.

2.1.5.4. Yoomessa Hiibboo

Yoomessi yaadrimee yeroofi bakka jedhu akka qabatu beekamaadha. Kunis hiibboo keessa kan jiru yoo ta'u, seera aadaa hawaasichi hiibboo keessatti fayyadamuun ijoollee ittiin barsiisuudha. Oromiyaan bal'oo waan taateef tarii yoomessi hiibboo bakki itti adda ta'e jiraachuu danda'ullee, irracaalaatti hiibboon kan taphatamu galgala galgala ibidda biratti akka ta'e nibeekama. Yaaduma kana Fedhaa (2001:33_4) yoo cimsu, “hiibboon

guyyaa hintaphatamu. Galgala yeroo maatiin ibidda bira taa'anii hirbaata eeggatan, jaarsi ykn gayeessi tokko maatii keessaa daa'imman taphachiisuu nidanda'a," jedha. Ittifufuun, yeroon kun kan filatameef ijoolleen akka hinmukoofneefi bashannanaa akka hirbaata eeggataniif akka fayyadu ni'ibsa. Hiibboon guyyaa akka hintaphatamne sababni dhorkamuuf akka ijoolleen taphaan qabamanii hojii isanii hindaganneefi. Tooftaan akka isaan hiibboo guyyaa hintaphanne ittiin dhorkan guyyaa hiibboo yoo taphatan waraabessi nama nyaata jedhanii sodaachisuun akka ta'e Fedhaan ni'ibsa.

Warquun yoomessa hiibboo ilaalchisee yaada kanatti aanee jiru kenna.

Taphni hiibboo guyyaa hojii oolanii galgala amma yeroon hirribaa gahutti gaggeeffama. Yeroo boqonnaa gammachuudhaan dabarsuufi wal barsiisuu irratti xiyyeeffata. Hiibboo guyyaa yeroo hojii taphachuun dhorkaadha. Guyyaa yoo taphatan ijatu nama jaama ykn gaafa baasu kan jedhu barsiifanni akka seeratti hawaasa keessa jira. Kanaaf,' hiibboon guyyaa hinjirtu, ekeraan mataa siif haa'injirtu' jedhanii guyyaa yeroo hojii akka hintaphanne sossodaachisu. Ijoolleenis barsiifata kana fudhatanii galgala malee hintaphatan(1992:133).

Boonsamoo (2012:89) ijoolleen hiibboo galgala qofa akka taphatan gochuun seera hiibboo keessaa isa tokko akka ta'e dubbata. "yoo guyyaa hobbifatan gaafatu namatti baha jedhanii ijoollee daangessu," jechuun ijoolleen galgala malee akka guyyaa hiibboo hintaphanne akka dhoowwaman ibsa. Kunis kan ta'eef, yaada isaa irraa akka hubachuun danda'amutti ijoolleen guyyaa walitti dachanii osoo hobbifatanuu horii ykn qabeenya biraa kan eegaa jedhaman akka hindaganneefi.

Akka waliigalaatti asirraa waanti hubatamu, ummanni Oromoo taphni hiibboo galgala malee guyyaa akka hintaphatamne seera tapha hiibboo keessatti kan baaseef, ijoolleen guyyaa taphatanii akka hojii hindaganne dhorkuufi. Galgala immoo akka taphatan kan ta'eef galgalli yeroo miseensi maatii guutuun walitti dacha'ee waliin dabarsu waan ta'eef, ittiin bashannanuufi ijoolleen osoo hinmugne akka hirbaata eeggatan gochuuf akka ta'e hubachuun nama hindhibu.

2.1.6.Faayidaalee Hiibboo

Hawaasni Oromoo akkuma hawaasa biroo dandeettii haasaatiif bakka guddaa akka kennu beekamaadha. Jireenyi hawaasaas haasaadhaan kan guutameedha. Hawaasa keessa jiraachuufis dandeettiin haasaa baay'ee barbaachisaadha.

Yaaduma kana Zawudee (2001) yemmuu cimsu, dandeettii haasaa horachuuf, hiibboon mala ijoollummaatti leenjiin itti kennamu akka ta'eedha. Akka ijoolleen sirriitti dubbatan maatiin hiibboo taphachiisuun beekumsa duraan horatan ibsuuf. Ijoolleen dandeettii quubsaa ta'e tokko horachuufi dhiisuu isaanis madaaluuf ijoollee biroo wajjin akka hiibboo taphachuun waldorgommiillee gaggeessan nitaasifama.

Hiibboon faayidaan isaa bohaarsisuu dabalatee kan ijoollee dandeettii adda addaa horachiisudha. Gama birootiin, barsiifata bu'a qabeessa ta'eedha. Hiibboon wantoota addunyaa kana irra jiran adda addaatiin kan hibbifamu waan ta'eef, beekumsa waliigalaa horachiisuuf faayidaa guddaa kan qabu ta'uu agarsiisa. Walumaagalatti, hiibboon faayidaalee armaan gadii qaba.

Tokkoffaa, akka Zawudee (2001:43) jedhutti, “hiibboon dandeettii afaanii afran cimsuuf gargaara.” Dandeettiiwwan afaanii afran dandeettiiwwan isaan gurguddoodha. Isaanis dhaggeeffachuu, dubbachuu, barreessuufi dubbisuudha. Kanaaf, afoolli kun dandeettiiwwan kanneen ijoolleedhaaf guddisuu irratti faayidaa qaba jechuudha. Kanaan alattis, yeroo dubbatan caasaa himoota afaan isaanii akka barataniifi yeroo haasa'anis haasaan seera akka qabu hiibboon akka barsiisu ni'ibsa. Mitikkuu (1991:177) gama isaatiin, “dandeettii hiibboo taphachuu horachuun dandeettiiwwan afaanii afran cimsuufis nigargaara,” jechuun yaada kanaa olitti dhiyaate yaada deeggaru lafa kaa'a.

Lammaffaa, hiibboon hubannoo ijoollee guddisuu irratti iddoo olaanaa qaba. Yaada kana fakkaatu Okpewho (1992:26) yemmuu ibsu, “function of riddle is sharpening the intellectual and equipping the mind with techniques for finding the right classificatory relationships between the varieties of objects,” jedha. Akka yaada hayyuu kanaatti, hiibboon sammuu daa'immanii qaruufi hariiroo uumama adda addaafi wantoota garaagaraa jidduu jiru addaan baasanii beekuuf akka gargaaru ibsa. Kana jechuun

daa'imman hiibboo irraa faayidaa kana yoo argatan hubannoon isaan naannoo isaanii irratti qaban daran guddachuun waa'ee naannoo isaaniiifi wantoota naannoo isaaniiitti argaman hubachuu isaan dandeessisa jechuudha. Yaada, yaada kana deeggaru Zawudee (2001:45) yemmuu dhiyeessu, "yeroo tokko tokko hubannoo dhabuu irraa kan ka'e, waanuma naannoo keenya jiru wallaaluu ykn qalbeeffachuu dhiisuu dandeenya," erga jedhee booda itti fufuun, sirriitti qalbeeffachuu dhiisuu irraa kan ka'e, baay'ina maatii olla ofiillee irraanfachuun akka nama mudatu ibsa. Kanaaf immoo furmaatni ijoolleen dandeettii hubannoo isaanii akka cimsatan hiibboo taphachiisuun bu'aa guddaa akka qabu lafa kaa'a.

Faayidaan hiibboo gara biraan immoo, hawaasa barsiisuudha. Ummanni Oromoo ummata safuu qabuufi safuu isaas eegee jiraatuudha. Safuu kanas malli ittiin eegee eegsisus afoolani. Keessayyuu hiibboon kana irratti iddoo olaanaa qaba. Ijoolleen hiibboodhaan waan hawaasa sana keessatti jaalatamuufi jibbamu addaan baasanii baratu. Kunis rakkina tokko malee hawaasa isaanitti akka makaman godha. Waan hawaasa keessatti jibbamu irraayyis ofeegu. Yaada, yaada kana wajjin waldeeggaru Fekade (2003:370) yemmuu kaasu, "the folklore that the children transmit becomes one of several psychological proving grounds that youngster use to test social limits," jedha. Zawudeenis (2001) hiibboon safuu barsiisuufi eegsisuu irratti faayidaa inni qabu waan jedhu qaba. Hawaasni Oromoo hawaasa qonnaafi horii horsiisuun jiraatu akka ta'e beekamaadha. As keessatti ijoolleenis qooda guddaa qabu. Keessayyuu horii eeguu irratti. Ijoolleen guyyaa yeroo horii eegaan walitti dacha'anii osoo hiibboo taphatanuu akka horiin midhaan hinyaanne malli ittiin dhoowwan nijira. Malli kunis hiibboo yoo guyyaa taphatan eegeetu namatti biqila yaada jedhu sammuu ijoollee keessa kaa'uudhaani. Isaanis guyyaa hiibboo taphatanii horii akka midhaan hindheechifne mala kanatti fayyadamuun to'atu. Dabalataanis, hiibboon ijoolleen akka shakkiifi amantaa, jaalalaafi jibba, jabinaafi dadhabina, gaarummaafi hammeenya hawaasa tokko keessa jiru akka baratan godha. Dimshaashumatti, hiibboon ijoolleen safuufi jireenya hawaasaa akka baratan kan taasisu ta'uu ibsa.

Hiibboon yaada bal'ifachuufi sammuu bilchaataa horachuufis nifayyada. Hawaasa Oromoo keessatti namni waan dhaga'e hinirraanfanne bakka guddaa qaba. Hiibboonis

faayidaa dandeettii yaadachuu cimsu qaba. Dandeettiin yaadachuu ijoollee hiibboodhaan akka cimu Zawudeen (2001:47) yemmuu lafa kaa'u, "ijoolleen hiibboo duraan baratan yaadachuudhaan, muuxannoo hawaasa keessatti horatan irraa hiibboo haaraa uumuudhaanifi qophii biroo irratti hiibboo dhaga'an keessa deebi'anii himuudhaan sammuu ijoollee qaree guddisa," jedha. Yaaduma kana fakkaatu Warquun yemmuu ibsu,

Hiibboon dadeettii sammuu ilma namaa cimsuu irratti gahee guddaa qaba. Kan dur beekan gaafachuufis ta'ee kan gaafataman deebisuuf gadifageenyaan yaaduun, wantoota naannoo ofii jiran hubachuun, uumamaan kan jiraniifi meeshaalee mana keessatti argaman sirriitti beekuu nibarbaachisa. Kan gaafatamanis ta'ee kan deebii ta'an kanarratti waan hundaa'uuf, gadifageenyaan yaaduufi dandeettii ilma namaa cimsuuf gumaacha olaanaa qaba. Wantoota bifaafi amalaan walfakkaatan wal bira qabanii madaalanii walitti dhufeenyaafi garaaagarummaa isaanii baranii barsiisuu irratti gahee olaanaa qaba (1992:124).

Kanaan alas, hiibboon gaaffilee falaasamaa waan kaasuu danda'uuf, sammuu ijoollee cimsuuf gahee guddaa qaba. Hiibboowwan akkanaa hawaasa Oromoo biratti heddumminaan argamu. Kanuma ilaalchisee Zawudee (2001) akka fakkeenyaatti yoo kaasu, hiibboon 'gombifamus hindhangala'u' jedhu deebiin isaa 'muchaa sa'aa' yoo ta'u, kunis hiibboo falaasama ilaallatuudha.

Faayidaan hiibboo inni biraa bashannansiisuu danda'uu isaati. Hiibboon sammuu nama bohaarsuuf faayidaa guddaa qaba. Sammuu guyyaa hojiidhaan dadhabaa oole galagala maatiin ijoollee isaanii hiibboo taphachiisuudhaan ittiin bohaarsu. Finnegan (1974:442) yaada kana fakkaatu yemmuu kaastu,” besides entertainment, riddles are sometimes claimed to play indirect educational role by training children in quick thinking, in intellectual skill, in classification...” jetti. Akka yaada kanaatti, hiibboon bashannansiisuun alattis akka barumsa al-idleetti dandeettii saffisaan yaaduu ijoollee nicimsa yaada jedhu qaba. Boonsamoo (2012:86) gama kanaan faayidaa hiibboo yemmuu ibsu, “mukuu wal baasuuf, bashannanaaf...” fayyada jedha.

Akka waliigalaatti, bara durii irraa eegalee ummanni Oromoo afoolan bashannana. Afoolawwan ummanni ittiin bashannanu keessaa immoo tokko hiibboodha. Maatiin hiibbootti fayyadamuun sammuu guyyaa hojiidhaan dadhabaa oole galgala galgala ittiin mukuu walbaasu. Keessattuu hiibboon galgala galgala taphatamuun ijoolleen osoo himukaa'in bashannanaa akka irbaata eeggatan waan taasisuuf bashannansiisuu irrattis iddoo olaanaa qabaachuu agarsiisa.

2.2. Sakattaa Barruu Walfakkaatanii

Qorataan tokko yemmuu qorannoo gaggeessu qorannoowwan biroo qorannoo isaa wajjin walfakkaatan sakatta'uun isa barbaachisa. Kunis walfakkeenyaafi garaagarummaa qorannoowwan lamaanii adda baasuuf gargaara. Kanuma bu'uura godhachuun, qorataan kunis qorannoowwan kanaan dura afoola irratti hojjataman sakatta'uu yaaleera. Haaluma kanaan, qorannoowwan sadii jechuunis kan Taarikuu Birhaanuu bara 2014 ALA tti fi Kabbadaa Fayyisaa bara 2015 ALA tti digrii lammaffaa ittiin guuttachuuf Yuunvarsitii Addis Ababaatti gaggeessaniifi Dajanee Gammachuu bara 2014 ALA tti Yuunvarsitii Jimmaa Muummee Saayinsii Hawaasaatti gaggeesse qorataan kun sakatta'eera. Qorannoowwan sadan kunniin qorannaa qorataa kanaa wajjin walfakkeenyaas garaagarummaas niqabu. Walfakkeenyaafi garaagarummaan isaan waliin qabanis armaan gaditti gabaabinaan dhiyaateera.

Qorannoowwan kanneen keessaa inni tokko kan Taarikuu Birhaanuutiin gaggeeffameedha. Qorannoon kunis bara 2014 ALA Godina Shawaa Kibba Lixaa Aanaa Toleetti kan gaggeeffame yoo ta'u, mata dureen qorannichaa Qaaccessaafi Faayidaa Durduriifi Hiibboo kan jedhu irratti ture. Walfakkeenyi qorannoon kun qorannoo qorataa kanaa wajjin qabu qaaccessa hiibboo irratti. Inni biroo qorannoo Kabbadaa Fayyisaati. Qorannoon kun bara 2015 ALA tti Godina Shawaa Kibba Lixaa Aanaa Daawootti gaggeeffame. Mata dureen qorannichaas Xinxala Hiibboo Oromoo Aanaa Daawoo yoo ta'u, xiyyeeffannaan isaa hiibboo xinxaluu irratti waan ta'eef kunis qorannoo qorataa kanaa wajjin walfakkaata jechuudha. Qorannoon sadaffaan qorataan kun sakatta'e kan Dajanee Gammachuu Yuunvarsitii Jimmaa Muummee Saayinsii Hawaasaatti bara 2014 ALA tti adeemsiseedha. Xiyyeeffannoon qorannoo kanaas Qaaccessa Hiibboo Oromoo Liiban Walisoo irratti waan tureef qorannoo qoratichaa wajjin gama kanaan walfakkeenya qaba jechuudha.

Gama garaagarummaatiin immoo, qorannoon Taarikuu Birhaanuu qaaccessa hiibboo ta'us, hiibboon duudhaalee hawaasaa barsiisuu irratti faayidaa inni qabu irratti xiyyeeffate. Kan qorataa kana garuu haala bal'ina qabuun hiibboo amalaan, faayidaan, unkaan qooduufi fakkoommiin isaas maal akka fakkaatu qaaccessuu irratti xiyyeeffate. Yoomessaanis lachuu garaagari. Kan Taarikuu Birhaanuu bara 2014 ALA Aanaa Toleetti kan gaggeeffame yoo ta'u, kana qorataa kanaa immoo bara 2017 ALA tti hiibboo Aanaa Walisoo irratti gaggeeffame. Qorannoo Kabbadaa Fayyisaafi qorannoo Dajanee Gammachuu gaggeessan wajjinis garaagarummaan nijira. Kan Kabbadaa Fayyisaa bara 2015 ALA Aanaa Daawootti kan gaggeeffame yoo ta'u, kan Dajanee Gammachuu immoo bara 2014 ALA Yuunvarsitii Jimmaatti kan gaggeeffame waan ta'eef, qorannoo qorataa kanaa wajjin garaagarummaa niqaba jechuudha.

BOQONNAA SADII: MALA QORANNICHAA

3.1. Mala Qorannichi ittiin Gaggeeffame

Qorannoon kun kan xiyyeeffate qaaccessa hiibboo irratti. Waan kana ta'eef, malli mijataan qorataan kun itti fayyadame qorannoo qulqulleeffataadha. Sababni isaas afoola hawaasaa irratti qorannoo gaggeessuuf mala kanatu filatama waan ta'eef.

3.2. Madda Odeeffannoo Qorannichaa

Maddi odeeffannoo qorataan kun itti gargaarame madda ragaa tokkooffaafi madda ragaa lammaffaati. Maddii ragaa tokkoffaa qorannoo kana keessatti qoratichi itti fayyadame namoota waa'ee hiibboo irratti muuxannoofi beekumsa qaban jechuunis manguddoota, barsiisota Afaan Oromoo barsiisan, ijoolleefi hojjattoota Waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Walisoo yoo ta'an, maddii ragaa lammaffaa immoo galmeewwan hiibboo Waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Walisoo keessatti argaman.

3.3. Mala Iddattoo

Malli iddattoo filachuu mata duree qorannoo gaggeeffamuu irratti hundaa'a. Mata dureen qoratichi qorannoo irratti gaggeessee afoola keessaa Hiibboodha. Waa'ee mata duree kanaa immoo ragaa quubsaa argachuuf iddattoo mitcarraatti fayyadamuun barbaachisaadha. Sababni isaas afoolicha irratti ragaa quubsaa kennuu kan danda'an namoota hunda osoo hintaane namoota afoolicha irratti beekumsaafi muuxannoo qabani. Odeeffannoo kennitoota kanneen immoo qoratichii barbaadee argachuun ragaa irraa fudhachuun waan barbaachisuuf mala iddattoo mitcarraatti fayyadamuu danda'eera.

3.4. Mala Funaansa Odeeffannoo

Odeeffannoo bu'uura qorannoo ta'e kaayyoo qorannichaa galmaan ga'uuf meeshaalee ittiin funaanamu qaba. Malleen (meeshaaleen) kunniin qoratichi filatee itti fayyadames af-gaaffii, daawwannaa, sakattaa dokumentiifi waraabbiidha.

3.4.1. Af-gaaffii

Qorataan kun sababni mala kana filateef qorataafi odeeffannoo kennaan fuulaan fuulleetti waan wal arguu danda'aniifi. Waan kana ta'eef, qorataan kaayyoo afgaaffii odeeffannoo kennaaf erga ibsee booda meeshaa kanatti fayyadamuun odeeffannoo argateera. Namoonni meeshaa kanaan odeeffannoon irraa funaaname 19 yoo ta'an, marti isaanii dhiira. Sadarkaa isaan hawaasa keessatti qaban ilaalchisee namootni 8 jaarsa biyyaa, namni 1 jaarsa biyyaafi guula, namoonni 7 barsiisota Afaan Oromoo barsiisan yoo ta'an, namoonni 3 hojjattoota mootummaati. As keessaa lamaan isaanii hojjattoota waajjira aadaafi turizimiiti.

3.4.2. Daawwannaa

Qoratichi mala daawwannaattis fayyadameera. Mala kanatti fayyadamuun ijoollee galgala mana Obbo Alamu Tarrafaatti hiibboo taphatan daawwachuun akkaataa isaan itti taphataniifi waan isaan yeroo sana jedhaniifi raawwatan hordofuun odeeffannoo argateera.

3.4.3. Sakattaa Dokumantii

Hiibbooleen muraasni Waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Walisootiin kan walitti qabamanii olkaa'aman jiru. Qoratichis hiibboolee kanneen mala sakattaa dokumantiitti fayyadamuun fudhateera.

3.4.4. Waraabbii

Qorataan meeshaa kana akka gargaarsaatti fayyadame. Kana jechuun yeroo daawwannaatti fayyadamu ijoollee hiibboo taphatan waraabuun waanti daawwatame osoo hinirraanfataamin akka qorannicha keessatti sirriitti ibsamu isa taasiseera.

BOQONNAA AFUR: HIIKAAFI QAACCESSA ODEEFFANNOO

Boqonnaa kana jalatti odeeffannoowwan maddawwan irraa funaanamantu qaacceeffama. Sana dura garuu gabatee haala waliigala odeeffannoo kennitootaa agarsiisutu amaan gaditti dhiyaatee jira.

4.1. Gabatee Haala Waliigala Odeeffannoo Kennitootaa Agarsiisu

Madda Odeeffannoo	Baay'ina	Gahee Hojii Isaanii
Manguddoota	Kudhan	Jaarsa biyyaafi (tokko guula, tokko hojjataa mootummaa)
Barsiisota	Torba	Afaan Oromoo barsiisuu
Hojjattoota waajjira aadaafi turizimii	Lama	Waajjirichatti ogeeyyii seenaafi misoomaa turizimiifi afaanii
Ijoollee hiibboo taphatan	Shan	Barattoota

4.2. Maalummaa Hiibboo

Akka odeeffannoo kennitooni Aanaa Walisoo (manguddoonni, barsiisonni Afaan Oromoo barsiisaniifi ogeeyyiin aadaafi turizimii) hiibboof hiika kennanitti hiibboon akaakuu afoolaa bifa gaaffiifi deebiitiin taphatamuudha. Yeroo baay'ee ijoolleedhaan kan taphatamu yoo ta'u, namoota lamaafi lamaa ol gidduutti kan gaggeeffamuudha. Akka naannoo qorannoon kun itti gaggeeffameetti inni gaafatu "hiibboo" yoo jedhu, inni gaafatamu "hibbakka" jechuun tapha eegalamuudha.

4.3. Unkaa Hiibboo

Akaakuu afoolaa keessaa gaaffileen hiibboo unkaa lama akka qaban yaada ogeeyyiin kennan irraa hubachuun danda'ameera. Unkaan kunis unkaa walaloofi unkaa hololooti. Bu'uuruma kanaan, hiibbooleen Godina Shawaa Kibba Lixaa Aanaa Walisoo keessatti ijoolleen taphatan, kan qorataan odeeffannoo kennitoota irraa walitti qabe gariin isaanii unkaa walaloo qabu. Unkaa walaloo qabaachuu kan mirkaneessu amala walaloo irratti mul'atu waan agarsiisaniifi. Kunis sagaleewwan walfakkaatan irra deddeebi'uufi

keessaattuu dhuma toora hiibboowwanii irratti sagaleewwan walfakkaatan ykn tokkoo ta'aniin xumuramuudha. Kun immoo yeedaloo itti horuudhaan daran miidhagsee akka hiibboon akkanaa sammuu namaa keessaa hinbanne godheera. Unkaan inni biroo, hiibboo unkaa hololooti. Unkaan kun bifuma dhangala'aa ta'een kan dhiyaatuudha. Akka hiibboo walalootti miidhagina qabaachuu baatullee, ogafaan waan ta'eef, miidhagina amma tokko akka qabu hubachuun danda'ameera.

4.3.1.Hiibboolee Unkaa Walaloo Qaban

Hiibbooleen unkaa walaloo qaban hawaasa Oromoo biratti bal'inaan mul'atu. Akka ragaan manguddoota, barsiisotaafi waajjira aadaafi turizimii irraa argame agarsiisutti hiibbooleen kunniin hawaasa Aanaa Walisoo birattis bal'inaan mul'atanii jiru. Hiibbooleen unkaa kana qabanis armaan gaditti dhiyaataniiru.

1.Aayyoo gabaabduu

Yoo teesse lafaa hinkaatu

Yoo dhaante namaa hinnaatu.

2.Adii korkee

Waaqan morke.

3.Akka bofaa lo'a

Nama hunda mo'a.

4.Amalaan giiftii

Bifaan garbittii.

5.Amma majii geessii

Biyya waliin geessi.

6.Anoo asin si kaa'ee

Maaltu achi si kaa'e?

7.Arga nibareeda

Nibada yaada.

8.Ashuffee gaaraa hinhaaman

Bishaan boollaa hinwaraaban.

9.Birbirsaa waarituu

Simbirri hniqaaritu.

10.Burqaan gaara irraa boolla lamatti buuti

Bakka tokkotti yaati.

11.Ciisu akka reenfaa

Ka'u akka leencaa

12.Daamaa sakaraa

Boora jarjaraa

Daalacha boorataa

Walgeenyi galgala.

13.Eeleen bal'atte

Bukoon qal'atte

Ijoolleen baay'atte.

14.Ennaa ba'u dorrobbaa

Ennaa galu goggogaa.

15.Ennaa ba'u goggogaa

Ennaa galu dorrobbaa.

16.Farda adii yaabbata

Ulee qal'oo qabata

Ingilizii dubbata.

17.Garaatti baatti

Dugdaan nikaatti.

18.Guuyyaa dhaqan 'idaa'

Halkan dhaqan budaa.

19.Ha'aa yaa ilma koo

Na qabi dugda koo.

20.Haati nan taa'a jetti

Ilmoon nan bada jetti.

21.Harree re'ee baatu

Re'ee qotiyyoo baatu.

22.Hinbaranne yeroo himti

Osoo barattee digrii fiddi.

- 23.Hojjataan gale
Abbaan hojii hingalle.
- 24.Irri dib; jalli dib
Gidduun dibaandib.
- 23.Jaarsi irriba calaa
Ijoolleen tapha calaa
Jaartiin daldala calaa.
- 24.Jiraan baala nyaata
Du'aan midhaan nyaata.
- 25.Lakkuu fakkaatti
Laga irra kaatti.
- 26.Nigangalatti
Ni'urgufatti
- 27.Qaluxeefi baluxeen
Qabdee walhuute.
- 28.Raaddi gurraattiin
Qodaa arraabdi.
- 29.Sinqiqxa sinqiqxa
Udduu kee akkam jirta.
- 30.Yoo areeda ilaalan jaarsa
Yoo iyyu dargaggeessa.
- 31.Shak shakkiftee
Laga geenyaan calliste.

4.3.2.Hiibboolee Unkaa Hololoo Qaban

Hiibbooleen unkaa hololoo qabanis ummata Aanaa Walisoo biratti heddumminaan kan argaman yoo ta'an kanneen keessaa muraasni isaanii kanaa gaditti tarree galuun dhiyaataniiru.

- 1.Aayyaafi aabbaan wallolan; jarri araara dhufte jidduutti dhumte..
- 2.Abbaa gabaabaan lafa jala daldala.

- 3.Afur ta'ee dhaqa; shan ta'ee gala.
- 4.Arrafeen duutee, biyyi itti yaa'a.
- 5.Deemee deemee hindadhabu.
- 6.Du'ee dhibba dhale.
- 7.Eeleen Waaqaa buute hincabdu.
- 8.Fardeen sadii yaabbateet, rigaa rigata. .
- 9.Gabaabaa qalbii dheeraa
- 10.Ganama miila afur, guyyaa miila lama, galgala miila sadii
- 11.Ganna nidorrobdi; bona nigatatti.
- 12.Guyyaa namaa gadi; halkan namaa oli.
- 13.Haxxeen lafa lixxee, gowwaan taa'ee muga.
- 14.Hiddi gamanaa harkisan, gamasii socho'e.
- 15.Intala koo bareecheen Waaqatti ol erge.
- 16.Irri biyyoo, jalli biyyoo, gidduun warqii
- 17.Kaattu hinqaqqabdu; kaattu jala hinbaatu.
- 18.Kan hojjate itti fayyadama; kan bite itti hinfayyadamu; kan hinbinne
itti fayyadama
- 19.Kan qaban qabaa hinguunne, gadhiisan bakkee guutti.
- 20.Kophee koo narraa baasaa, waanin barbaaden himaa.
- 21.Lama leenca, tokko reefa, sareen duubaa dutti.
- 22.Namichi tokkichi loon dhibba oofa.
- 23.Osoo waliin deemnuu, na dura mana seente.
- 24.Qotiyyoo adii yaa qonna isaa
- 25.Qotiyyoo adiin nidheeda;diimaan ni'alaalcha.
- 26.Saani adiin sa'a gurraacha ciisaa kaase.
- 27.Saani keenya karaa maataatiin dhala.
- 28.Uleen abbaan koo naaf mure, hinbadus, hincabus.
- 29.Waa sadii diniq.
- 30.Waa sadii waa sadii baata
- 31.Warri gama sanaa hunxuxiidhaan balbala cufatu.
- 32.Xaafii adii bosona jala facaase.

- 33.Xinnaa beekaa; guddaa wallaalaa.
- 34.Yemmuu lixxu diimtuu, erga lixee adii, hojjattuu akka Faranjii.
- 35.Yeroo dhufu ni'iyya, yeroo deemu nicallisa.

4.3.3. Deebii Hiibboolee Unkaa Walaloo Qabanii

1.Gufuu	2.Xiyyaara
3.Du'a	4.Eelee
5.Biiftuu	6.Dabaaqula
7.Leenca	8.Laboobessaa ijaafi ija
9.Waaqa	10.Furrii
11.Qawwee	12.Bacoo, tafkiifi injiraan
13.Lafa, albaatiifi tisiisa	14.Gigilii
15.Hubboo bishaanii	16.Okkotee marqaa
17.Darbaa	18.Daamuu awwaala irraa
19.Utubaa	20.Dhakaa daakuufi majii
21.Harree, qalqalaafi fe'uma	22.Lukkuu
23.Nama awwaala deemefi nama du'e	24.Gombisaa, eelee fi biddeena
25.Daakkiyee	26.Okolee qoraafamu
27.Dhaabaafi dagalee	28.Foksoo
29.Weessoo	30.Korbeessa re'ee
31.Kophee	

4.3.4. Deebii Hiibboolee Unkaa Hololoo Qabanii

1.Dhakaa daakuufi midhaan	2.Maarashaa
3.Nama, hubboo, haada, cuqqaallaafi bishaan	4.Bobbaafi tisiisa
5.Laga	6.Naddoo awwaalame
7.Baala qilxuu	8.Okkotee marqaa
9.Kormaa lukkuu	10.Daa'imummaa, dargaggummaafi gadamoojjummaa

11.Doloolloo	12.Lukkuu
13.Fincaaniifi bobbaa	14.Iyya
15.Gaagura	16.Gombisaa, eelee fi biddeena
17.Gaaddidduu	18.Saanduqa reeffaa
19.Jirbii	20.Qalama
21.Sangoota, gindiifi qaccee	22.Mukakaawwii
23.Ulee	24.Boronqii
25.Ilkaaniifi arraba	26.Haarrii
27. Warqee	28.Maqa
29.Eelee hinfannisan; mooyyee hinqoraasan; niitii hinergisn	30.Sumsuma, eelee, gombisaafi biddeena
31.Ija	32.Cinii (injiijii) mataa
33.Lukkuufi farda	34.Buujalee
35.Nama	

4.4.Hiibboolee Caasaan Ramaduu

Hiibbooleen Oromoo haala adda addaatiin ramadamuu danda’u. Ramaddii hiibbooleen ittiin ramadaman keessaa tokko caasaan ramadamuudha. Qorataanis ulaagaa ogeeyyiin lafa kaa’an bu’uureffachuudhaan hiibboolee Aanaa Walisoo keessaa walitti qabaman caasaan ramaduun kaa’eera. Caasaan hiibboolee kanneenis hiibboo salphaafi hiibboo xaxamaadha.

4.4.1.Hiibboo Salphaa

Hiibboo salphaa kan jedhamu hiibboolee hima tokkoon ykn himoota lamaan gaafatamanii jecha ykn gaalee tokkoon yookiin immoo jechoota ykn gaaleewwan lamaan deebii argataniidha. Dabalataanis, hima tokko ykn himoota lamaanis deebii kan argatan hiibboo salphaa jalatti ramadamu. Hiibbooleen Aanaa Walisoo keessaa walitti qabamanis baay’een isaanii hiibboo salphaadha. Hiibbooleen kunniinis unkaa walaloofi hololootti addaan bahuun muraasni isaanii kanaa gaditti dhiyaataniiru.

4.4.1.1.Hiibboolee Sasalphoo Unkaa Walaloo

1. Adii korkee
Waaqan morke.
2. Akka bofaa lo'a
Nama hunda mo'a.
3. Amalaan giiftii
Bifaan garbittii.
4. Amma majii geessi
Biyya waliin geessi.
5. Anoo asin si kaa'ee
Maalu achi si kaa'e?
6. Arga nibareeda
Nibada yaada.
7. Ashuffee gaaraa hinhaaman
Bishaan boollaa hinwaraaban.
8. Birbirsaa waaritu
Simbirri hinqaaritu.
9. Burqaan gaara irraa boolla lamatti buuti
Bakka tokkotti yaati.
10. Ciisu akka reeffaa
Ka'u akka leencaa.
11. Ennaa ba'u dorrobaa
Ennaa galu goggogaa.
12. Ennaa ba'u goggogaa,
Ennaa galu dorrobaa.
13. Garaatti baatti
Dugdaan nikaatti.
14. Guyyaa dhaqan 'idaa'
Halkan dhaqan budaa.
15. Ha'aa yaa ilma koo

- Na qabi dugda koo.
16. Haati nan taa'a jetti
Ilmoon nan bada jetti.
17. Hojjataan gale
Abbaan hojii hingalle.
18. Jiraan baala nyaata
Du'aan midhaan nyaata..
19. Lakkuu fakkaatti
Laga irra kaatti.
20. Nigangalatti
Ni'urgufatti.
21. Qaluxeefi baluxee
Qabdee wal huute.
22. Raaddi gurraattiin
Qodaa arraabdi.
23. Sinqiqxa sinqiqxa
Udduu kee akkam jirta?
24. Yoo areeda ilaala jaarsa
Yoo iyyu dargaggeessa.
25. Shak shakkiftee
Laga geenyaan calliste.

4.4.1.2.Hiibboolee Sasalphoo Unkaa Hololoo

1. Abbaa gabaabaan lafa jala daldala.
2. Arrafeen duutee, biyyi itti yaa'a.
3. Deemee deemee hindadhabu.
4. Du'ee dhibba dhale.
5. Eeleen Waaqaa buute hincabdu.
6. Fardeen sadii yaabbateet, rigaa rigata.
7. Gabaabaa qalbii dheeraa
8. Ganna nidorrobdi; bona nigatatti.

9. Guyyaa namaa gadi; halkan namaa oli.
10. Haxxeen lafa lixxe; gowwaan taa'ee muga.
11. Hiddi gamanaa harkisan, gamasii socho'e.
12. Intala koo bareecheen Waaqatti ol erge.
13. Kan qaban qabaa hinguunne, gadhiisan bakkee guutti.
14. Kophee koo narraa baasaa, waanin barbaaden himaa.
15. Namichi tokkichi loon dhibba oofa.
16. Osoo waliin deemnuu, na dura mana seente.
17. Qotiyyoo adii yaa qonna isaa.
18. Qotiyyoo adiin nidheeda; diimaan ni'alaalcha.
19. Saani adiin sa'a gurraacha ciisaa kaase.
20. Saani keenya karaa mataatiin dhala.
21. Warri gama sanaa hunxuxiidhaan balbala cufatu.
22. Xaafii adii bosona jala facaase.
23. Xinnaa beekaa; guddaa wallaalaa.
24. Yeroo dhufu ni'iyya; yeroo deemu nicallisa.

Hiibbooleen armaan olitti lakkoofsa 1_25fi 1_24 tti argaman unkan gargar ta'anis hiibboolee sassalphoodha. Hiibbooleen sasalphoon amala akkamii akka qaban armaan olitti ibsameera. Kanuma mirkaneessuuf qorataan fakkeenyoota muraasa fudhachuun agarsiiseera. Fakkeenyaaf, hiibboolee unka walaloo keessaa hiibboon lakkoofsa lammaffaa irra jiru “Akka bofaa lo’a; nama hunda mo’a” kan jedhu hiibboo himoota lamaan dhiyaate ta’uun nimul’ata. Deebiin hiibboo kanaas “Du’a” yoo ta’u, hiibboo deebiin isaa jecha tokkoon deebi’uudha. Kanaaf hiibboo himoota lamaan dhiyaatee jecha tokkoon deebi’e waan ta’eef akka ulaagaa kennameetti hiibboo salphaa ta’a. Fakkeenyi biraa lakkoofsa kudha saddeettaffa irratti kan argamu hiibboon “Jiraan baala nyaata; du’aan midhaan nyaata” deebiin isaa “re’eefi qalqalloo” jedhus yoo ilaallu, hiibboo himoota lamaan gaafatee jechoota lamaan deebii deebise waan ta’eef kunis hiibboo salphaa jalatti ramadama. Warreen hafanis amaluma kana fakkaatu qabu waan ta’aniif marti isaanii hiibboo salphaa jalatti ramadamu.

4.4.2. Hiibboo Xaxamaa

Caasaan hiibboo inni kan biroo hiibboo xaxamaadha. Hiibboon kunis akkuma hiibboo salphaa amaloota mataa isaa qaba. Akka ogeeyyiin jedhanitti, hiibbooleen xaxamoon hiibboolee hima tokkoon gaafatamanii himoota lamaa oliin deebii argatan yookiin himoota lamaa oliin gaafatamanii himoota lamaa oliin deebii argataniifi hiibboolee himoota lamaa oliin gaafatamanii hima tokko qofaan deebii argatan mara hammata. Haata'u malee, hiibboolee Aanaa Walisoo keessaa walitti qabaman kanneen amala kana qaban lakkoofsaan baay'ee muraasa; akka hiibboolee sasalphoo heddummina hinqaban. Hiibbooleen kunniinis unkaa lamatti jechuunis unkaa walaloofi hololootti qoodamuun dhiyaataniiru.

4.4.2.1. Hiibboolee Xaxamoo Unkaa Walaloo

1.Aayyoo gabaabduu

Yoo teesse lafa hinkaatu

Yoo dhaante namaa hinnaatu.

2.Daamaa sakaaraa

Boora jarjaraa

Daalacha boorataa

Walgeenyi galgala.

3.Eelee bal'atte

Liixiin qal'ate

Ijoolleen baay'atte

4.Farda adii yaabbata

Ulee qal'oo qbata

Ingilizii dubbata.

5.Harree re'ee baatu

Re'ee qotiyyoo baatu.

6.Irri dib

Jalli dib

Jidduun dibaandib.

7.Jaarsi irriba calaa

Ijoolleen tapha calaa
Jaartiin daldala calaa.

4.4.2.2. Hiibboolee Xaxamoo Unkaa Hololoo

1. Aayyaafi aabbaan wallolan; jarri araara dhufte jidduutti dhumte.
2. Afur ta'ee dhaqa; shan ta'ee gala.
3. Ganama miila afur, guyyaa miila lama, galgala miila sadii.
4. Irri biyyoo, jalli biyyoo, gubbaan warqii.
5. Lama leenca, tokko reenfa, sareen duubaa dutti.
6. Kan hojjate itti fayyadama; kan bite itti hinfayyadamu; kan hinbinne itti fayyadama.
7. Uleen abbaan koo naaf mure, hinbadus, hincabus.
8. Waa sadii diniq.
9. Waa sadii waa sadii baata.
10. Yemmuu lixxu diimtuu, erga lixxee adii, hojjattuu akka Faranjii.

Hiibboolee xaxamoon xaxamummaan isaanii amala isaanii irraa madda. Hiibbooleen kunniinis armaan olitti warra lakkoofsa 1_7 fi 1_10 jirani. Xaxamoo ta'uu isaanii agarsiisuuf fakkeenyaaf muraasa fudhachuun ilaaluun nidanda'ama. Fakkeenyaaf, lakkoofsa 1_7 jala hiibboon “Farda adii yaabbata; ulee qal’oo qabata; Ingilizii dubbata” jedhu hiibboo himoota sadiin dhiyaateedha. Deebiin isaas “okkotee marqaa” yoo ta’u, hiibboo deebii gaalee tokkooti. Fakkeenyaaf inni biroo, hiibboolee lakkoofsa 1_10 keessaa kan shanaffaa irratti argamutu qaaceffame. Kunis “Lama leenca, tokko reeffa, sareen duubaa dutti” hiibboon jedhu deebiin isaa “sangoota, gindii, qaccee” dha. Hiibboon kun himoota sadiin gaafatee jechoota sadiin deebii kenne. Hiibbooleen akka fakkeenyaatti ilaaman kunniin akka ulaagaa ogeeyyiin kennaniitti hiibboolee xaxamoodha. Warri hafanis ulaagaa hiibboolee xaxamoo waan guutaniif asuma jalatti ramadamu.

Walumaagalatti, hiibboolee 270(dhibba lamaafi torbaatama) Aanaa Walisootii qorataadhaan sassaabaman keessaa baay’inni isaanii 132(dhibba tokkoofi soddonii lama) kan ta’an hiibboolee unkaa walaloo qaban yoo ta’an, hiibbooleen 138(dhibba

tokkoofi sodomii saddeet) immoo, warra unkaa hololoo qabaniidha. Hiibbooleen kunniin yemmuu caasaadhaan ilaalaman immoo, hiibboolee unkaa walaloo qaban keessaa 115(dhibba takkoofi kudha shan) hiibboolee sasalphoo unkaa walaloo yoo ta'an, hiibboolee 17(kudha torba) qofatu hiibboolee xaxamoo unkaa walaloo qabaniidha. Gama biraatiin, hiibboolee unka hololoo qaban 138(dhibba tokkoofi sodomii saddeet) keessaa hiibbooleen sasalphoon lakkoofsi isaanii 122(dhibba tokkoofi digdamii lama) yoo ta'u, baay'inni hiibboolee xaxamoo 16(kudha jaha) qofaadha. Asirraa waanti hubatamu, caasaadhaan yoo ilaalamu hiibbooleen xaxamoon baay'inni isaanii baay'ee muraasa. Haata'u malee, hiibbooleen unkaafi caasaadhaan lakkoofsi isaanii kanaa olitti ibsaman kan qoratichaan odeeffannoo kennitoota irraa sassaabaman haata'an malee achi keessaa lakkoofsi isaanii muraasa kan ta'antu kanaa olitti unkaafi caasaadhaan dhiyaate. Warri kaan dabalee keessatti argamu.

4.5. Seera Hiibboo

4.5.1. Hirmaattota Hiibboo

Akka oddeeffannoon odeeffannoo kennitoota Aanaa Walisoo irra argame ibsutti, hiibboon hirmaattota qaba. Hiibboo taphachuuf yoo xiqqaate namoonni lama jiraachhuu qabu. Tokko gaafataa yoo ta'u tokko gaafatamaadha. Kanaaf namni tokko qofaa isaa hiibboo taphachuu hindanda'u. Gaafataanis deebisaanis isuma qofaa ta'uu hindanda'u waan ta'eef.

Hirmaattonni yoo xiqqaatan lama malee, sanaa ol ta'uu danda'u. Hirmaattota keessaa namni tokko nigaafata. Warrii hafan dabaree dabareen deebii hiibboo yaalu. Gaafataan ala warri garee sana keessa jiran walgargaaranii deebisuuf carraaqu. Deebiin deebi'us wallaalamus miseensi dura gaafataa ture dabaree isaa immoo gaafatamaa ta'a. Taphichi haaluma kanaan itti fufa.

Hirmaattonni hiibboo irra jireessaan ijoolleedha. Haata'u malee, warri sadarkaa dargaggummaa irra jiranis darbanii darbanii nihirmaatu. Akkuma aadaattuu taphichi tapha ijoolleeti jedhamee waan fudhatamuuf, hirmaannaan dargaggootaa murtaa'aa ta'a. Ta'us darbanii darbanii waan hirmaataniif haalli itti akka hirmaattota hiibbootti ilaalaman nijira jechuudha. Gama biraatiin, magguddoonnis taphaan osoo hintaane seera qabsiisuuf

tapha hiibboo keessatti hirmaannaa nitaasisu. Taphichi kan taphatamu galgala. Yeroon kun immoo yeroo miseensi maatii hundi manatti argamuudha. Ijoolleen yeroo hiibboo walgaafatan haatiifi abbaan nihordofu. Yoo seera hiibboo wallaalan ykn dogoggoran seericha itti himuun karaatti deebisu. Kanaaf afoola kana keessatti mangoddoonni taphachuun hinhirmaatan malee yeroo ijoolleen taphatan hordofuun seera eegsisanii daandii qabsiisuu irratti hirmaannaa olaanaa akka qaban hubachuun danda'ameera.

Taphni kun saala hindaangessu. Saalli lachanuu akka fedhanitti hirmaachuu nidanda'u. Dhiirriifi dubri walmakanii waliin taphachuu danda'u. Yoo barbaadanis dhiirri dhiirra wajjin, dubbarris dubara wajjin taphachuu waan danda'aniif, taphichi saala lachuu akka fedhii isaaniitti kan hirmaachisuudha.

4.5.2.Qorachuufi Soqachuu

Gaaffiin hiibboo ulfaataadha. Deebii isaa amma tokko dafanii bira gahuuf qorachuufi soqachuun nidanda'ama. Faayidaan qorachuufi soqachuu deebii hiibboo daddafanii bira ga'uuf gargaara. Hawaasa Oromoo Aanaa Walisoo biras seerri kun amma tokko nijira. Gaafataan erga hiibboo gaafatee booda yoo deebiin hiibboo ulfaataa ta'e deebisaan kallattiidhumaan deebii hiibboo barbaaduu hineegalu. Gaaffilee deebii hiibbootti isa dhiyeessuu danda'an tokko tokko kaasuun gaafata. Garuu yoo gaaffiin hiibboo salphaa ta'e kallattiidhumaan deebii deebisa malee gaaffilee qorachuufi soqachuu waanti dhiyeessu hinjiru. Gaaffileen gaafatamaan gaafataaf kaasuu danda'u kanneen armaan gadiitti.

Ala gala moo mana gala? Kun wantoota alas manas galan akka waamaa hinoolleef gargaara. Yoo ala gala jedhame wantoota alatti argaman kan hiibboo dhiyaateef deebii ta'uu danda'u jedhee yaadu tokko tokkoon waama. Yoo immoo mana gala jedhames wantoota mana keessatti argaman keessaa hiibbichaaf deebii ta'uu danda'a jedhee yaadu waamuun deebii bira gahuu ykn argachuu danda'a.

Nuti qabnaa? Isin qabduu? Ijoolleen hiibboo waliin taphatan ijoolleedhuma naannoo tokko jiraatan waan ta'aniif, wanta warri isaanii qabaniifi hinqabne adda baasanii

nibeeku. Kanaaf yoo gaafataan nutis isinis qabna jedhe wantoota maatiin lachuu qaban keessaa kanneen deebii hiibbichaa ta'uu danda'uu jedhamantu waamama. Yoo maatii lamaan keessaa tokko qabaatee tokko dhabe, akkasuma qabeenya warra niqabu jedhamee keessaa kan deebii ta'uu danda'an waamamu jechuudha. Yoo nuti lachuu hinqabnu jedhamee deebi'eef, wantootni maatiin lachuu hinqabne marti waamamuun hafee isaan isaan hinqabne keessaa barbaadama jechuudha.

Lubbuu qaba moo lubbuu hinqabu? Gaaffiin kunis gara deebiitti dhiyaachuuf nigargaara. Yoo lubbuu qaba jedhame wantoota lubbuu hinqabne dhiisuun kanneen lubbuu qaban keessaa warra deebiitti dhiyaatu jedhamanii tilmaamaman waamamu. Yoo lubbuu hinqaban ta'es akkasuma. Wantootni lubbuu qaban hafaniit wantootni lubbuu hinqabne kanneen deebiif tilmaamaman tokko tokkoon waamamu.

Waraanan dhiigaa? Rukutan fiigaa? Yoo deebiin gaafataa “eeyyeen” ta'e kan waraanan dhiigu, rukutan fiigu wanta lubbuu qabuudha. Lubbu qabeeyyii keessaayyuu biqiloota osoo hindabalanne bineensota keessaa ta'a. Sababni isaas kan dhiiga qabuufi kan kaatu jara kana waan ta'eefi. Kanaaf gaafatamaan bineensota keessaa kan deebii hiibbichaa nita'a jedhee yaadu tokko tokkoon waamuun deebii bira gahuuf carraaqa.

Daakuu siphattii? Laphee himattii? Daakuu siphattiin daakuu nyaachuudha. Laphee himattiinis dhukkubsattii? (na dhukkuba jettii?) jechuudha. Gaaffiin kunis gaafatamaan caalaatti gara deebiitti akka dhiyaatu gargaara. Kun bineensotaafi beeyladoo keessaa ta'a. Isaan keessaayyis hundi daakuu hinsiphatan. Kanneen daakuu siphatan muraasa. Fakkeenyaaf, beeyladoo keessaa kanneen akka lukkuu, saree, loon fa'aa ta'uu danda'u. Dhukkubbii himachuunis karaa adda addaa ta'uu danda'a. Dhukkubsachuu isaanii himachuufi mallattoo dhukkubsachuu agarsiisuu fa'aa ta'uu danda'a. Gaafatamaanis dhimmoota kana bu'uureffachuun warra amaloota kana qabaachuun deebii ta'uu danda'u jedhee shakku waamuun deebii argachuu danda'a.

Egaa ummanni Oromoo Aanaa Walisoo jiraatu yoo deebii hiibboo wallaalle akkuma ummata Oromoo naannoo biraa qorachuutti dhimma nibaha jechuudha. Haata'u malee,

qabiyyee irratti garaagarummaan nijira. Garaagarummaan jiraatus ummatichi akka seera hiibbootti itti fayyadamaa tureera.

4.5.3.Arrabsoo Hiibboo

Ragaaleen manguddoota, hojjattoota waajjira aadaafi turizimiifi barsiisota Afaan Oromoo barsiisan irra argame akka ibsutti, akkuma kutaalee Oromiyaa biroo taphni hiibboo Aanaa Walisoos arrabsoo qaba. Arrabsoon seera taphichaa keessaa isa tokko waan ta'eef, walitti mufachuun gonkumaa hinjiru. Kan arrabsamus gaafatamaa deebii wallaaleedha. Dura gaafataan adeemsa hiibboon itti gaafatamu hordofuun gaafatamaa hiibboo gaafata. Gaafatamaanis waan deebiidha jedhee yaadu deebisa. Yoo deebii argachuu dadhabe gaafataan akka gabaan ykn biyyi kennamuuf gaafata. Gaafatamaanis gabaa ykn biyya tokko maqaa dhahuun kennaaf. Gaafataanis erga gabaa ykn biyya fudhatee “gabaa koo Arbii ykn biyya koo Walisoo fudhadhee maalin dhaba” jechuun akka armaan gadiitti arrabsoo itti fufa.

Shittoon shittoon ishii kooti
Cittoon cittoon ishii keeti.
Gingilchaan gingichaan ishii kooti
Gundoon gundoon ishii keeti.
Gama koo dhadhaa
Gama kee dhagaa.
Gama koo warqii
Gama kee warqee.
Gama koo urgeessaa
Gama kee mi'eessaa.
Ofiif damma nyaadhe
Siif dhoqqeen laadhe.
Gubalii gufadhu
Nadaayii dhungadhu.
Oliifi gadi kaadhu
Bofaafi raacha nyaadhu.

Madabii jala loyi
Haadha kee jalaa dhoyi.
Madabii jala ciisi
Albaatii gadi dhiisi.
Raaddi hingangalattu
Ati hinqaaneffattu.
Hundee migiraa
Aniifi ati firaa.
Hundee dimbilaalaa
Aniifi ati jaalaa.
Fardi hindannabsuu
Ani si hinarrabsu.

Arrabsoo kana irraa wanti hubatamu, inni arrabsu wanta gaarii kan ofii taasifachuun wanta mooga ta'e immoo kan isa arrabsamuu godha. Bu'uuruma kanaan, shittoon dibata urgaa'aa nama urgeessu, fooliin isaa daran namatti tolu waan ta'eef, arrabsaan kan ofii taasifate. Cittoon immoo dhukkuba gogaatti nama bahee nama hooksisuudha. Cittaa'uun sirumaa dhukkuba bira darbuun rakkina wajjin walqabata. Kan cittaa'e akka waan iyyeessa ta'eetti waan ilaalamuuf, namichis kanaan arrabsama. Ofii gingilchaa fudhatee isaa immoo gundoo kenna. Meeshaaleen lachuu midhaan calleessuuf gargaaru. Ta'us gingilchaan saffisaafi qulqullinaan midhaan calleessa. Kanaaf arrabsaan filata. Gundoon garuu akkas miti. Kanaaf arrabsamaaf kennama.

Dhadhaan nyaata mi'aawaafi jaalatamaadha. Kanaaf arrabsaan fudhata. Dhagaan nyaata miti. Dhagaa nyaadhu jechuun arrabsoo cimaadha. Ofiif warqii fudhatee isaa warqee kenna. Warqiin faaya gurra, morma, harkaafi qubatti kaayamu, baay'ee miidhaguufi gatii olaanaa qabu. Warqeen akaakuu nyaataa yeroo rakkinaa nyaatamu. Yeroo midhaan hinjirre malee yeroo kaan iddoon hinkennamuuf. Kanaaf ofii warqii, arrabsamaaf immoo warqee kanna. Urgeessaafi mi'eessaan akaakuu mukaa (biqiltuu) ti. Mukni urgeessaa ummata Aanaa Walisoo biratti iddoo guddaa qaba. Yeroo sa'a dhaabbatan aannan baala biqiltuu kanaa cuuphuun dugda sa'aafi dugda jabbii irratti cobsama. Aadaan kun kan gaggeeffamuuf loon nihorti jedhamee waan amanamuufi. Muka kanaafis iddoon guddaan

waan kennamuuf sirnicha irratti dhimma itti bahama. Gama biraatiin, akkuma maqaa isaa irraa mul'atu mukni kun ni'urgaas. Mi'eessaan garuu ijaarsa manaafi dallaatiin ala akka urgeessaatti iddoo hinqabu. Waan kana ta'eef, urgeessaan arrabsaaf mi'eessaan immoo arrabsamaaf kennama jechuudha.

Nadaayii dhungadhuunis abaarsa hamaadha. Akkuma beekamu nadaayiin nama qubni harkaafi qubni miilaa irraa cicciteedha. Namni akkanaa ummatische biratti akka nama namaa gadiifi sanyii gadheetti waan ilaalamuuf, arrabsaan afoolicha keessatti itti fayyadama. Oliifi gadi kaachuun qalbii dhabuudha. Namni akka aadaa isaatti waan nyaatu qaba. Oromoon bofaafi raacha hinnyaatu. Kanneenis arrabsoo ciccimoo waan ta'aniif arrabsaan itti fayyadama. Dhohuufi alba'uunis arrabsoo ciccimoodha. Dhohuu jechuun qaamni tarsi'uudha. Gama biraan, namni manatti miti kan bobbaa bobba'u, alatti malee. Kanaaf manatti alba'uun qaani guddaadha. Sababa kanaaf arrabsoo keessatti dhimmi itti ba'ama.

Ummanni Oromoo ummata aadaa qaaneffannaa qabuudha. Ummata Aanaa Walisoo birattis akkasuma qaaniin iddoo guddaa qaba. Namni qaani beeku ummatische biratti jaalatamummaafi fudhatamummaa argata. Namni qaani hinbeekne garuu akka nama aadaa hawaasichaa tuffateefi sarbeetti waan ilaalamuuf hawaasicha biratti jibbamaa ta'a. Kanaaf qaaneffannaa diduun akka arrabsootti ilaalama jechuudha.

Dhuma irrattis akkuma arrabsoo irratti dhiyaate gaafataan arrabsoodhaan erga gaafatamaa badaa balleessee booba jidduu jara lamaanii jaalalliifi firummaan sababa jiruuf abaarsa kan dhaabu ta'uu itti himuun deebii hiibboo inni wallaalees itti hima. Haata'u malee, akkuma gaafataan gaafatamaa arrabsuu jalqabeen akka gaafataan arrasoo itti hinfufne haalli inni itti kadhatu nijira. Kunis kan armaan gadii ta'uu danda'a.

Hoolaa adii qale

Waaqa jala gale.

Mooraa saawwaa seenee

Gaadii jiidhaa qabadhe

Dammaan si qabadhe.

Sababni arrabsamaan dhimmoota kanaa olitti dhiyaatanitti fayyadamee akka gaafataan isa hinarrabsine kadhatuuf ummanni Aanaa Walisoo Waaqafi sa'aa iddoo guddaa qaba waan ta'eef. Nama Waaqa jalatti baqate dhiisii namni nama jalatti baqateyyuu hintuqamu. Kan Waaqaa olitti jiru wanti biraa waan hinjirreef, maqaa Waaqaa dhahuun kadhachuun kabaja, jaalalaafi sodaa ummatichi Waaqaaf qabu agarsiisa. Gama biraan, ummatichi loon isaa akka malee jaalata. Jireenyi isaa isaan irratti hundaa'a waan ta'eef, keessayyuu saawwaaniif iddoo guddaa kenna. Dammis nyaata keessaa iddoo guddaa kan qabu waan ta'eef, arrabsamaan dhimmoota kanatti fayyadamuun arrabsaa kadhata. Arrabsaanis sana booda tarkaanfatee hindeemu; arrabsoo dhaabuu danda'a.

4.5.4.Yoomessa Hiibboo

Akkuma kutaalee Oromiyaa biroo hawaasa Aanaa Walisoo birattis biibboon galgala galgala taphatama. Akka qorataan keessayyuu manguddoota irraa odeeffannoo argatetti taphni hiibboo galgala akka taphatamu kan ta'eef, miseensonni maatii guyyaa hojiifi dhimmoota biraa irra oolan yeroo kanatti waan manatti walga'aniifi. Ijoolleen guyyaa hojjachaa ykn taphachaa oolani galan osoo hinmukoofne sammuu isaanii ittiin bohaarsu. Tapha hiibboo taphataafi gammadaa waa'ee naannoo isaanii hubatu. Osoo isaan taphichaan mukuu wal baasanuu hirbaanni tolfame qaqqabee nyaatama. Galgala taphachuun ijoolleen osoo hinmugne akka hirbaata eegatan taasisa jechuudha.

Sababni hiibboon galgala malee guyyaa akka hintaphatamne ta'e inni biraa, ijoolleen hojii isaanii akka hindaganneefi. Akkuma beekamu ijoolleen baadiyyaa qooda hojii qabu. Akkaataadhuma umrii isaaniitiin waan umrii isaanii wajjin walgitu hojjachuun maatii iaanii gargaaru. Hojiin isaan hojjatanis hoolaafi re'ee, jabbileefi horii tiksuu ta'uu danda'a. Lafa bineensi midhaan nyaatu jirutti midhaan irraa bineensa kan eeganis nijiru. Guyyaa guyyaa hiibboo taphachuun yoo heeyyamameef osoo isaan walitti marsanii tapha kana taphatanuu hojii isaanii dagatu. Horiin isaan tiksan baduu ykn qabeenya balleessuu danda'u. Bineensonni bosonaas midhaan barbadeessuu danda'u. Kanaaf galgala qofa taphachuun seera hiibboo ta'e.

Ijoolleen seera cabsanii akka guyyaa hintaphanne malli ummanni Aanaa Walisoo itti fayyadamu nijira. Malli kunis waan ijoollee sodaachisu sammuu isaanii keessa kaa'uudha. Hiibboo yoo guyyaa taphatan waraabessi dugda duubaan dhufee nama nyaata. Eegeetu namatti biqila. Nama guyyaa hiibboo taphatu jinniitu bira dhufee mataa injira jechuun sodaachisu. Ijoolleenis kana waan sodaataniif, guyyaa guyyaa hiibboo hintaphatan. Sababa kanaaf yoomessi hiibboo galgala qofa akka ta'u seera ta'e jechuudha.

Dimshaashumatti, hiibboon galgala akka taphatamu kan ta'eef ijoolleen tasgabbiin waa'ee naannoo isaanii akka baratan waan godhuufi. Afoolichaan bashannanaa osoo hinmugne hirbaata akka eeggatanis nitaasisa. Seera hawaasaas nibarsiisa. Kana jechuun hiibboon galgala qofa malee yeroo biraa akka taphatamuu hindandeenye akka seeratti akka fudhatan godha. Seera hawaasichaa kan biraallee asumaan barachaa akka deeman taasisuu danda'a.

Taphni hiibboo Aanaa walisootti seera jedhame kana haaqabaatu malee yeroo ammaa kana afoolli kun taphatamaa waan hinjirreef sadarkaa irraaffatamuutti deemaa akka jiru ragaan odeeffannoo kennitoota (manguddootafi barsiisota) irraa sassaabame ni'agarsiisa. Yeroo ammaa ijoolleen bakka walitti qabamanitti taphoota adda addaa malee tapha hiibboo hintaphatan. Kanaafis sababa kan ta'e warri galgala galgala ijoollee isaanii hiibboo kan hinshaakalchiifne ta'uusaati. Mana barumsaatti carraa hiibboo taphachuu yoo argatanis baay'een isaanii seera hiibboon ittiin taphatamu kan hinbeekne ta'uun hubatameera.

4.6. Fakkoommii Hiibboo Unkaan Qaaccessuu

4.6.1. Hiibboo Unkaa Walaloo

Aayyoo gabaabduun yoo teesse lafaa hinkaatu; yoo dhaante namaa hinnaatu. Deebiin hiibboo kanaa gufuudha. Gufuun aayyoo (nama gabaabaa) wajjin wal bira qabamuun dhiyaate. Gabaabbachuun sirriitti mul'achuu waan hindadeenye yemmuu ibsu waanti mul'achuu hindadeenyes nama jala taa'ee miidhaa nama irraan gahuu danda'uu ergaa jedhu agarsiisuuf gufuu aayyoo gabaabduu fakkeessee dhiyeesse.

Adii korkee, Waaqan morke. Hiibboo kanaaf deebiin xiyyaara. Akkuma beekamu bifti xiyyaaraa yeroo baay'ee adiidha. Meeshaan kun samii keessa olfagaate balali'a. Waaqnis kanaa ol (samii keessa) akka jirutti amanama. Kanaaf xiyyaarriifi Waaqni walbira qabamanii dhiyaatan.

Akka bofaa lo'a; nama hunda mo'a. Deebiin hiibboo kanaa du'a. Bofni lafa irra lo'a. Bofa dabalatee wanti lo'u hinargamu. Du'as yemmuu ishiin namatti dhufu hinargan; kan fudhattee deetmu malee. Kanaaf lo'uu bofaa wajjin walbira qabamee ibsame. Nama hunda mo'uunis duuti nama hunda irratti aangoo waan qabduuf, namni kamuu du'a jalaa ba'uu kan hindandeenye ta'uu ibsuu isaati.

Amalaan giiftii; bifaan garbittii. Hiibboo kanaaf deebiin isaa eeledha. Giiftummaan gaarummaa amalaa agarsiisa. Eeleen hanga gaafa cabdee tajaajilaan ala taatutti tajaajila nyaata bilcheessuu kenniti. Yeroo kanatti "ibiddi na gube; dadhabee boqonnaa argachuun qaba" jettee waanti ishiin tajaajila kennitu addaan kuttu hinjiru. Amalaan giiftii inni jedhus kana yoo ibsu, bifaan garbittii kan jedhu immoo akkuma beekamu bifti garbittii gurraacha. Eeleenis ibiddaan waxalamaa waan jiraattuuf ibiddi ishee cilaattessuun bifni ishii akka bifa garbittiitti akka gurraacha'u godha. Kanaaf eeleen garbittii wajjin bifaan walfakkeeffamte.

Amma majii geessi; biyya waliin geessi. Deebiin isaa aduu (ji'a). Asitti aduun majiidhaan fakkeeffamte. Biyya waliin ga'uun immoo ifti ishii addunyaa guutuu kan qaqqabu ta'uu agarsiisa. Waanti hubatamu waanti xiqqoon yeroo ilaalaan majii fakkaattuufi amma majii geessu addunyaa guutuuf ifa kennuu danda'uu isheet bifa kanaan fakkeeffamee ibsame.

Anoo asin si kaa'ee, maaltu achi si kaa'e? Deebiin hiibboo kanaa dabaaqula. Asin si kaa'een iddoo dura sanyiin dabaaqulaa itti dhaabbate, hundeen isaa jiru yoo agarsiisu, achiin si baase yaadni jedhu immoo dabaaqulli siqee buusa waan ta'eef, iddoo itti firiin isaa argamu agarsiisuu barbaadeeti. Walumaagalatti, dabaaqulli iddoo dhaabanitti kan hinbuufne jirmi isaa erga asii achi lo'ee booda siqee kan buusu ta'uu agarsiisa.

Arga nibareeda; nibada yaada. Hiibboo kanaaf deebiin isaa leenca ta'a. Arga bareeduun bifa leencaa agarsiisa. Akkuma beekamu leenci bineensa simboo qabu waan

ta'eef haala kanaan fakkeeffame. Yaada baduun immoo ammeenya isaat agarsiisa. Bineensi kun bifaan bareeda ta'us yoo nama arge nama nyaachuuf ykn miidhuuf duubatti waan hinjenneef, amalli isaa afoolichaan haala kanaan ibsame.

Ashuffee gaaraa hinhaaman; bishaan boollaa hinwaraaban. Deebiin isaa laboobessaa ijaafi ija. Ashuffeen akaakuu margaa lafa caffeeetti biqiluudha. Laboobessaan immoo ija irratti margee argama. Kanaaf laboobessaan ijaa marga kanaan fakkeeffame; lachuu amala wal isaan fakkeessuu waan qabaniif. Gaara kan jedhu adda namaa iddoo ijji jirtu yoo agarsiisu, dhooqni gumaan ijaa keessa teessuu immoo bishaan boollaa hinwaraabamneen fakkeeffameera.

Birbirsaa waarituu simbirrii hinqaaritu. Deebiim hiibboo kanaa Waaqa. Birbirsii akaakuu mukaa akka malee dheeratuudha. Sababa dheerina muka kanaatiin kan ka'e simbirri samii keessa akka feetetti olfagaachuu dandeessullee, fiixee muka kanaa bira oldarbuu akka hindandeenye agarsiisa. Kanaafuu, Waaqni olfagaatee kan jiru ta'uun birbirsaa waarituutiin, homtuu bira ga'uu kan hindandeenye ta'uun immoo simbirri hinqaaritu yaada jedhuun fakkeeffamee dhiyaate.

Daamaa sakaraa, boora jarjaraa, daalacha gandhaalaa, walgeenyi galgala. Hiibboon kun deebiin isaa walduraa duubaan bacoo, tafkiifi injiraani. Bacoon daamaa sakaraan fakkeeffamte. Boorri jarjaraan tafkii, daalachi gandhaalaan injiraan uffataatiin fakkeeffaman. Walgeenyi galgala yaadni jedhu immoo ilbiisotni kunniin galgala yeroo irribaa bakka jiranii yaa'anii kan namatti duulaan ta'uu agarsiisa.

Eeleen bal'atte; bukoon qal'atte; ijoolleen baay'atte. Deebiin hiibboo kanaa walduraa duubaan lafa, albaatiifi tisiisaa ta'a. Lafti eeleen, albaatiin bukoon, tisiisni immoo ijoolleen fakkeeffamuun dhiyaatan. Akkuma beekamu, keessayyuu naannoo baadiyyaatti namni bobbaa isaa bakkeedhumatti ba'a. Bobbaan kunis yeroosuma tisiisaan weerarama. Afoolichis ergaadhuma kana dabarsa jechuudha.

Ennaa ba'u dorrobaa; ennaa galu goggogaa. Deebiin hiibboo kanaa gilgiliidha. Gilgiliin meeshaa ummanni Oromoo gumaata ittiin walii geessu ykn yeroo daandii deemu galaa itti qabatuudha. Meeshaan kun egaa dhaqa nyaata yoo qabatu, gala nyaanni

waan keessaa nyaatamuuf, duwwaa deebi'a. Hiibichis kana bu'uureffachuun yeroo manaa fuudhanii bahan nyaata qabaachuu agarsiisuuf dorrobaadhaan, yemmuu gara manaatti deebi'an nyaatichi waan keessaa nyaatameef duwwaa ta'uusaa ibsuuf goggogaan fakkeeffamee dhiyaate.

Ennaa ba'u goggogaa; ennaa galu dorrobaa. Hiibboon kun deebiin isaa hubboodha. Akkuma beekamu dubartoonni irra caalaatti hubboodhaan lagaa bishaan waraabu. Ennaa gara lagaa deemaan hubboon duwwaa ta'uun goggogaadhaan yoo fakkeeffamu, ennaa lagaa deebi'an hubboon guutuun deebi'uun dorrobaadhaan fakkeeffamee ibsame.

Farda adii yaabbata; ulee qal'oo qabata; Ingilizii dubbata. Deebiin hiibboo kanaa okkotee marqaati. Amaloonni hiibboo kana keessatti mul'atan amala okkotee marqaati agarsiisu. Kana yoo jedhus, fardi adiin sumsummani. Sumsumman ibiddaan akka malee waan gubaniif bifa daaraa fakkaatu godhatu. Kanaaf farda adiin fakkeeffaman. Farda adii kan yaabbatu immoo okkoteedha. Ulee qal'oon, joobbitoo, kan marqaan ittiin marqamu yoo ta'u, marqichi yeroo bilchaachaa jiru human ibiddaatiin sagaleen dhageessisu Ingilizii dubbata isa jedhuun fakkeeffamee dhiyaate.

Ganama nidheerata; guyyaa nigabaabbata. Deebbin isaa gaaddidduudha. Ganama ganama aduun wanta gaaddiddaa'utti dalga waan baatuuf, gaaddiidduun uumamu wanta gaaddiddaa'u harka hedduun caalee argama. Ammuma aduun gara nuti jirrutti dhiyaachaa deemtu gaaddidduun uumamu gabaabbachaa deemuun inumaa guyyaa yeroo aduun qixa sammuu namaa irra geessu dheerinni gaaddidduu akka malee yarata. Kanuma bu'uureffachuun gaaddidduun ganama dheerachuun, guyyaa gabaabbachuun ibsamuu danda'e.

Garaatti baatti; dugdaan nikaatti. Deebiin hiibboo kanaa darbaadha. Darbaan meeshaa qonnaa midhaan ittiin calleessan, kan midhaan hammaaree qilleensatti ol ha'uuf gargaaruudha. Meeshaa kanaan yeroo midhaan qunxuranii ol darbatanii dugdaan lafa irra lo'uun garaa isaa isa dhooqatti midhaan hammaarrata. Afoolichis kana ibsuuf, iddoo midhaan itti hammaaramu garaatti baattiin, dugda darbaa isa lafa irra sololaatu immoo dugdaan nikaatti yaada jedhuun fakkeessee ibsuu danda'e.

Guyyaa dhaqan “idaa”; halkan dhaqan budaa. Hiibboon kun deebiin isaa daamuu awwaala irraati. Daamuun akaakuu ilbiisaa keessaa tokko yoo taatu, akkuma kanniisaa lafa keessatti damma, damma daamuu jedhamu hojjatti. Ilbiisni kun osoo awwaala irratti damma ishii hojjattee guyyaas ta’u halkan dammicha baafachuun akka hindanda’amne ibsa afoolichi. Kana jechuunis guyyaa dhaqan” idaa” inni jedhu guyyaa damma baafachuuf awwaala irra yoo qotan firri nama achitti awwaalamee kan nama hindhiifne ta’uu agarsiisa. Halkan dhaqan budaa inni jedhu immoo halkan awwaala kan qotu budaadha malee nama kaan akka hintaane ibsa.

Ha’aa yaa ilma koo, na qabi dugda koo. Deebiin hiibboo kanaa utubaadha. Utubaan muka furdaafi dheeraa jidduu manaa dhaabbachuun ijoo baaxii keessa olbahuun mana utubee qabuudha. Baaxiin citee mana keessa akka gadi hinbuune dabalataan mukeen qaqaal’oo mundhii utubaa irra toora naqamuun gidduu baaxii utubanii qabanis jiru. Isaanis waraanaa ykn ilmaan utubaa jedhamu. Hiibboon kunis kana ibse. Kan dugdi qabamu utubaa yoo ta’u, dugda kan qabuufi ilmaan kan fakkeeffame ilmaan utubaa ykn waraanaadha.

Haati nan taa’a jetti; ilmoon nan bada jetti. Deebiin isaa dhakaa daakuufi majiidha. Dhakaan daakuu haadhaan, majiin immoo ilmoon fakkeeffaman. Haati nan taa’a jettiin dhakaan daakuu asiifi achi osoo hinsochoone idduma kaa’an taa’ee tajaajila midhaan daakuu kennuu isaa agarsiisa. Ilmoon nan bada jettiin immoo yeroo midhaan daakamu majiin dhakaa daakuu irra oliifi gadi isa sochootutu akkanatti fakkeeffamee ibsame.

Harree re’ee baatu, re’ee qotiyoo baatu. Hiibboo kanaaf deebiin isaa walduraa duubaan harree, qalqalloofi fe’uma. Harree re’ee baatu jechuun harree midhaan qalqallootti nam’e baatu jechuudha. Re’ee qotiyoo baatu jechuun qalqalloo midhaan itti nam’ee harree irratti fe’amuudha. Qotiyoon re’eedhaan baatamu immoo fe’uma ykn teepha gogaa sangaa irraa hojjatamuun harree irratti ba’aan ittiin fe’amuudha. Caalaatti ergaa isaa ifa gochuuf dur osoo qalqalli ammayyaa hidhuufin ummanni keenya qalqalloo kal’ee re’ee irraa tolfamutti midhaan naqata. Midhaan qalqallootti nam’e sun dugda harree irratti kan fe’amuun fe’uma (teepha) meeshaa jedhamuun ture. Meeshaan kunis gogaa sangaa ykn sa’aa irraa qophaa’a ture. Afoolichis gabaabinaan ergaa kana dabarsa.

Hinbaranne yeroo himti; osoo barattee digrii fiddi. Deebiin isaa lukkuudha. Lukkuun akaakuu allaattiiti; waan beektu hinqabdu. Haata'u malee, guyyaas ta'ee halkan akka waan sa'aatitti fayyadamtuutti yeroo ta'e ta'e irratti iyyiti. Kun kan ta'u danda'e yeroo beektee osoo hintaane kennaa uumamni kenneefidha. Afoolichis kana bu'uura godhateeti lukkuu bifa kanaan fakkeessee ibse.

Hojjataan gale; abbaan hojii hingalle. Deebiin hiibboo kanaa nama awwaalchisaa deemefi nama du'eedha. Namoonni nama du'e awwaaluu deeman hojjataadhaan yemmuu fakkeeffaman, inni du'ee awwaalamu immoo abbaa hojitiin fakkeeffame. Kanaaf inni awwaalu, hojjataan, yoo mana ofiitti deebi'u inni du'e, abbaan hojii, achitti hafuutu afoolichaan ibsame.

Irri dib; jalli dib; gidduun dibaandib. Deebiin hiibboo kanaa walduraa duubaan gombisaa, eelee fi biddeena. Gombisaan irri dibiin fakkeeffame, eeleen immoo jalli dibiin yoo fakkeeffamu, biddeenni jidduun dibaandibiin fakkeeffame. Akkuma beekamu yeroo nyaanni tolfamuu gombisaafi eeleen gubbaafi jala yoo oolan kan gidduu jara lamaanii biddeena jechuudha.

Jaarsi irriba calaa; ijoolleen tapha calaa; jaartiin daldala calaa. Deebiin hiibboo kanaa walduraa duubaan dhagaa, qurxummiifi bishaan ta'a. Wantootni kunniin sadan bakka tokkotti argamu. Hariiroos waan waliin qabaniif afoolichi akka maatii tokkoo taasisuun dhagaa akka abbaa, qurxummii akka ilmoofi bishaan akka haadhaa (niitiitti) fakkeessee dhiyeesse. Gama amala isaaniitti yoo deebinu dhagaa bakka jiruu waan hinsochooneef irriba rafuun ibsame. Qurxummileen bishaan keessa asiifi achi waan socho'aniif, taphachuun kan ibsaman yoo ta'u bishaan daldalaadhaan kan fakkeeffameef akkuma daldalaa gadi hintaa'u, daandii isaa qabatee deema waan ta'eefi.

Jiraan baala nyaata; du'aan midhaan nyaata. Deebiin hiibboo kanaa re'eefi qalqalloodha. Hiibboo kana keessatti re'een jiraa baala nyaatutti yoo fakkeeffamtu, qalqalloon du'aa midhaan nyaatutti fakkeeffame. Re'een beeylada lubbuu qabdu, kan baala soorattuudha. Kun ifaadha. Gadi fageenyaan ilaalamuu kan qabu du'aa midhaan

nyaatu isa jedhuudha. Wantichi du'aatu midhaan nyaata osoo hintaane, midhaantu itti nam'a. Kanaaf qalqalloo akka waan midhaan nyaatutti fakkeessee dhiyeesse.

Lakkuu fakkaatti; laga irra kaatti. Deebiin hiibboo kanaa daakkiyyeedha. Lakkuu fakkaattiin bifa daakkiyyeet ibsa. Laga irra kaattiin immoo amala ykn bakka jireenyaas ibsuu danda'a. Wantootni walfakkaatan, kan naannoo bishaaniti hindhabamne wantootni biroos jiraatanille, kan daakkiyyee kaan irraa adda. Daakkiyyeen allaattiiwwan kaan caalaa bishaan keessaa kan hindhabamneefi jireenyi ishii bishaan wajjiin kan walqabate waan ta'eef, afoolichis daakkiyyee sirriitti fakkeessee ibseera.

Nigangalatti; ni'urgufatti. Deebiin hiibboo kanaa okolee qoraasuudha. Okoleen meeshaa aannaniiti. Meeshaa aannan itti elman ykn itti olkaa'an. Dubartootni Oromoo fooliifi dhamdhamni aannanii akka toluuf meeshaa kana qoraasumaan qoraasu. Qadiidaa ykn ijersa qancaraa ibiddatti kaa'uun yeroo inni qabatee haaruu jaljabe okolee keessa kaa'uun okolicha qadaadanii oliifi gadi urgufu. Yeroo kana qoraasumni asiifi achi gangalachuun meeshichi akka urgaa'u godha. Isa kanatu nigangalattiin fakkeeffamee ibsame. Ni'urgufattiin immoo qoraasuma okolee keessatti caccabee harca'e foksoo (qaancan) foksanii baasuu agarsiisa.

Qaluxee fi baluxee qabdee walhuute. Deebiin hiibboo kanaa dhaabafi dagaleedha. Dhaabnifi dagaleen qaluxee fi baluxeen fakkeeffamanii ibsaman. Gochi isaanii immoo qabdee walhuute isa jedhuun fakkeeffamee dhiyaate. Akkuma beekamu manni ykn dallaan yeroo ijaaramu dhaabaafi dagalee barbaachisa. Dhaabni muka dhaabatuudha. Dagaleen immoo kan dhaabatti dalga dagalfamuun hidda, oofichoo ykn mismaaraan dhaaba wajjiin walbatuudha. Egaa hiibboon kunis dhaabafi dagalee ijaarsa sana jabeessuuf hidda, oofichoo ykn mismaaran haala kanaan walqabatu sana qabdee waluuteen fakkeessee ibse.

Raaddi gurraattiin, qodaa arraabdi. Deebiin hiibboo kanaa foksoodha. Foksoon raada gurraattiin yemmuu fakkeeffamu, gochi foksoo immoo qodaa arraabdiin fakkeeffame. Dubartootni meeshaa aannanii erga qoraasanii booda caccabaa qoraasumaa meeshaa sana keessatti hafe foksoodhaan foksanii qulqulleessu. Kanaaf, foksoon cilee qoraasumaatiin

gurraacha'e raada gurraattiin, gochi foksoo immoo qodaa arraabdiin fakkeeffamuu danda'e.

Sinqixxa sinxiqxa, udduun kee akkam jirta? Deebiin hiibboo kanaa weessoodha. Weessoon meeshaa aannan itti raafamu. Aannan raasanii dhadhaa baasuuf weessoo gurroo qabuun mataa isaa takka ol qabaa takka lafatti gadi qabu. Yeroo kana weessoon raafamee aannan keessa jiru akka shafamu godha. Qaamni weessoo inni lafatti aanu (udduun) duubaafi fuulduratti ykn bitaafi mirgatti socho'uun lafa irra foqoqa. Afoolichis gocha kana ibsuuf haala kanaan dhiyaate.

Yoo areeda ilaalan jaarsa, yoo iyyu dargaggeessa. Deebiin hiibbichaa re'eedha. Areeda qabaachuun jaarsaan, iyyuun immoo dargaggummaan fakkeeffamee ibsame. Wantoota naannoo keenyatti argaman keessaa amaloonni kunniin lachuu re'ee ibsu. Akkuma ibsame amalli re'een ittiin beekamtu tokko iyyuudha. Mammaaksi "keessumaa re'ee osoo dhufaatii ishii hinargin, mar'uu ishii dhaga'u" jedhus kanuma mirkaneessa. Waanti adda ishii taasise inni biraa areeda qabaachuudha. Re'eedhaan ala beeyladoonni kaan areeda hinqaban. Waan kana ta'eef, jaarsaafi dargaggeessaan fakkeeffamtee ibsamte.

Shak shakkiftee, laga geenyaan callifte. Deebiin hiibboo kanaa kopheedha. Hiibboo kana keessatti kopheen shakiin, kopheen deemuun shakkifteen, kopheedhaan laga ce'uun kan hindanda'amne ta'uun laga geenyaan callifteen fakkeeffamee dhiyaate. Akkuma jedhame kophee hanguma fedhe daandii dheeraa keewwatanii ittiin deemanillee, laga ittiin ce'uun kan hindanda'amne ta'uu agarsiisa hiibbichi.

4.6.2.Hiibboo Unkaa Hololoo

Aayyaafi aabbaan wallolan; jarri haraara dhufte jidduutti dhumte. Deebiin isaa dhakaa daakuufi midhaani. Aayyaafi aabbaan dhakaafi majii ibsu. Jarri haraara dhufte midhaani. Dhumuun immoo midhaan daakamuudha. Afoolichi lola namoota lama jidduutti gaggeeffamu gidduu namni haraaraaf gale kan miidhamu ta'uu fakkeessee midhaan dhakaafi majiidhaan kan daakamu ta'uu ibse.

Abbaa gabaabaan lafa jala daldala. Deebiin hiibboo kanaa maarashaadha. Hiibboo kana keessatti hamma maarashaa irratti hundaa'uun abbaa gabaabaan ibse. Gama birootiin, maarashaan akkuma abbaa ofii qotee waan nama nyaachisuuf kana agarsiisuuf waan abbaa fakkeessee dhiyeesses nifakkaata. Lafa jala daldala kan jedhu keessatti immoo daldalli akaakuu hojii waan ta'eef, hojiin maarashaas lafa qotuu akka ta'e agarsiisuuf itti fayyadame.

Afur ta'ee dhaqa; shan ta'ee gala. Deebiin hiibboo kanaa nama, hubboo, haada, cuqqaallaafi bishaani. Dubartiin hubboodhaan bishaan waraabuuf yemmuu laga buutu waa afurtu laga dhaqa. Kanneenis nama waraabu, hubboo, haada hubboon ittiin baatamuufi cuqqaallaadha. Cuqqaallaan bishaan hubboo keessaa akka hinfacaane kan hubbootti qadaadamuudha. Shan ta'ee galaan immoo warrii afranii akkuma jiranitti ta'anii shanaffaan bishaantu itti dabalama jechuudha. Hubboonis laga kan bu'uuf bishaan guutee galuufi waan ta'eef.

Arrafeen duutee, biyyi itti yaa'a. Deebiin isaa bobbaafi tisiisa. Bobbaan balfaa nama keessaa dhabamsiifamu waan ta'eef akkuma nama du'e gatanii ykn awwaalanii galaniitti innis bakkeetti ykn mana fincaanitti gatama. Kanaaf Arrafee duuteen fakkeeffame. Inni biroo namni yoo du'e ollaafi firri boo'ichaaf akkuma itti yaa'u, bobbaanis erga dhabamsiifamee booda tisiisaan weerarama. Arrafee duutetti biyyi yaa'uun egaa tisiisni bobbaa weeraru agarsiisa jechuudha.

Deemee deemee, hindadhabu. Deebiin hiibboo kanaa laga. Lagni yeroo hunda niyaa'a. Sulula isaa keessatti yeroon dhaabbatu hinjiru. Tarii kiiloo meetira baay'ee erga imalee booda haroo, galaana, garba ykn cirracha keessatti hanga galutti ykn dhidhimutti gonkumaa hindhaabatu; inuma socho'a. Amala kanatu deemee hindhabuun akka fakkeeffamee dhiyaatu godhe.

Du'ee dhibba dhale. Deebiin hiibboo kanaa naddoodha. Naddoon ilmaan warqeeti. Biqiltuu warqee horsiisuuf hammchootu muramee awwaalama. Hammichoon awwaalame tokkicha isaatu yeroo muraasa booda biqiltuuwwan warqee ykn naddoo lakkoofsi isaanii inumaa dhibbaa ol ta'an biqilchuu danda'a. Tokkichumatu dhibbaafi sanaa ol hora

jechuudha. Waan kana ta'eef, warqee awwaaluun du'een, warqeedhuma tokko qofa irraa ilmaan warqee ykn naddoon lakkoofsaan heddummaatan marguun immoo dhibba dhaleen fakkeeffamee hiibboo kana keessatti ibsame.

Eeleen Waaqaa buute hincabdu. Deebiin baala qilxuuti. Mukni qilxuu Waaqaan, baalli isaa immoo eeleen fakkeeffaman. Yaada kana ibsuuf, qilxuun muka baay'ee guddaa gara samiitti ol dheeratuudha. Baalli isaa bal'aafi geengoo yoo ta'u yeroo bonaa niharca'a. Baalli kun yeroo lafatti harca'u waan hincabneef eelee buutee hincabneen fakkeeffame. Mukni qilxuu immoo lafa irraa gara samiitti baay'ee ol dheeratee waan argamuuf dheerina isaa ibsuuf Waaqaan fakkeessee dhiyeesse.

Fardeen sadii yaabbateet rigaa rigata. Deebiin hiibboo kanaa okkotee marqaati. Fardeen sadii sumsummani. Kan fardeen sadii yaabbate immoo okkoteedha. Rigaan immoo joobbitoo marqaan ittiin marqamu agarsiisa. Kanaaf yaabbattuun fardaa okkotee, fardeen sadan sumsumman, rigaan immoo joobbitoo ibsuuf haala kanaan fakkeeffamanii ibsaman.

Gabaabaa qalbii dheeraa. Hiibboon kun deebiin isaa kormaa lukkuuti. Gabaabaan xinneenya qaama lukkuu ibsa. Qalbii dheeraan karoorrifi yaadni isaa guddaa ta'uu isaa agarsiisa. Hiibboo kana irraa waanti hubatamu kormaa lukkuu qaamni isaa xiqqaadha. Garuu lukkuulee dhaltuu warra isa bira jiran maraafi kanneen biroos yoo arge dhirsa ta'uufii barbaada. Yaadni isaa akka qaama isaa miti. Humnaa ol yaada. Afoolichis kanuma agarsiisuuf qaamni isaa xiqqaa ta'us yaada isaa qalbii dheeraan fakkeessee dhiyeesse.

Ganama miila afur, guyyaa miila lama, galgala miila sadii. Hiibboon kanaaf deebiin isaa daa'imummaa, dargaggummaafi gadamoojjummaadha. Daa'imummaan ganama miila afuriin, dargaggummaanfi gayeessummaan guyyaa miila lamaanfi gadamoojjummaan galgala miila afuriin fakkeeffame. Daa'imni dhalatte hanga jabaattee deemtutti harkaafi miila ykn daaddaadhaan deemti. Isa kanatu ganama miila afur jedhama. Umriin namaa ammuma dabalaa adeemu ciminni qaamaas wajjin dabalaa adeema. Suuta suuta olka'ee dhaabbachuun miila lamaan deemuu eegala. Kunis sadarkaa

ijjoollummaa irraa eegalee dargaggummaa keessa darbee hanga dhuma gayeessummaatti ta'a. Isa kanatu guyyaa miila lama jedhama. Galgala miila sadii inni jedhamu umriin namaa ammuma dabalaa adeemu qaamni namaas dadhabaa deemuun dullumni dhufi. Sadarkaa kanatti immoo ulee dhadhaabbachuutu dhufa. Waan kana ta'eef, sadarkaan inni kun immoo miila sadiin fakkeeffamee ibsame.

Ganna nidorrobbi; bona nigatatti. Deebiin hiibboo kanaa dolool'oodha. Dolool'oon laga xiqqoo ganna ganna sababa lolaatiin akka malee guuttee hededa keessaa bahuun goodaa keessa dhangalaatudha. Bona garuu faallaa kanaatu uumama. Yeroo bonaa lagni kun baay'ee yarachuu bira dabritee guutumaanguututtuu dhabamuun goguu dandeessi. Laga akkanaatu dolool'oo jedhama. Kanaaf lolaadhaan hammaachuu ishii ganna nidorrobbiin, caamaan yarachuun ykn goguu ishii bona nigatattiin fakkeeffame jechuudha.

Guyyaa namaa gadi; halkan namaa oli. Deebiin hiibboo kanaa lukkuudha. Lukkuun guyyaa lafa irraa nyaata ishii funaannachaa oolti. Yeroo kana namni ofjalatti gad ishii ilaala waan ta'eef guyyaa namaa gadii fakkeeffamtee ibsamte. Halkan mana ykn bakka bulmaata isheetti ennaa deebitu lafa miti kan ishiin bultu. Sireen ijaarameefii ykn mukni dheeraan caanaa jedhamu baaxii jalatti dalga kaa'ameefit achi irra bulti. Yeroo kana immoo ishiitu dabaree ishii asii gadi nama ilaala. Kanaaf kun immoo guyyaa namaa oliin fakkeeffamee ibsame.

Haxxeen lafa lixxe; gowwaan taa'ee muga. Deebiin hiibboo kanaa fincaaniifi bobbaadha. Akkuma afoolicha irraa hubatamutti fincaan haxxee lafa lixheen, bobbaan immoo gowwaa taa'ee muguun fakkeeffamanii ibsaman. Fincaan dhangala'aa waan ta'eef yerosuu lafa keessa seena. Bobbaan jajjabaa waan ta'eef gara dhaqu hinqabu. Kanaaf akka gowwaa taa'ee muguutti hiibbichaan dhiyaate.

Hiddi gamanaa harkisan, gamasii socho'e. Deebiin hiibboo kanaa iyya. Iyyi bakka tokkoo iyyamu hidda gamanaa harkifameen fakkeeffame. Iyya iyyame kana gargaaruuf warri bakka biraa jiran akkuma dhaga'aniin iyyu. Inni kun immoo hiddi gamasii socho'een fakkeeffame. Ummanni keenya aadaan walgargaarsa isaa baay'ee

olaanaadha.Yoo rakkate walgargaara. Yoo iyye waliif birmata. Yoo dhkkubsate walgaafata. Kanuma bu'uureffatee bakka tokkotti rakkoon yoo uumame ummata bakka biraa jiru birmaachiifachuuf iyyi iyyama. Inni iyya dhaga'ee birmatus iyyaat gara iyyi iyyame sanaatti imala. Kanaaf hiibboon hiddi gamanaa harkisan gamasii socho'e jedhus ergaa kana dabarsuuf akkanatti fakkeeffamee dhiyaate.

Intala koo bareecheen Waaqatti ol erge. Deebii hiibboo kanaa gaagura. Waaqatti ol erguun gaagura muka irratti fannisuu bakka bu'a. Bareecheen immoo gaagura haxanxalaniifi qayyaan ulanii foolii tolchuu agarsiisa. Akkuma ibsame gaagurri keessi isaa erga haxanxalamee booda kanniisa akka ofitti harkisuuf muka foolii gaarii qabu tokkoo, qayya kan jedhamuun erga ulamee booda muka irratti fannifama. Intalli bareeddee Waaqatti ol ergamuun egaa ergaa kana dabarsa.

Irra biyyoo, jalli biyyoo, gidduun warqii. Hiibboon kun deebiin isaa walduraa duubaan gombisaa, eelee fi biddeena ta'a. Irra biyyoon gombisaa ibsa. Eeleen jalli biyyoon yoo fakkeeffamu, biddeenni immoo gidduun warqiin fakkeeffame. Akkuuma ibsame gombisaafi eeleen meeshaalee biyyoo irraa tolfaman waan ta'aniif, irra biyyoofi jalli biyyoon ibsaman. Biddeenni immoo waan hunda caalaa waan gatii qabu waan ta'eefi yeroo tolfamu gidduu eelee fi gombisaatti argamuuf gidduun warqiin fakkeeffame.

Kaattu hinqaqqabdu; kaattu jalaa hinbaatu. Deebiin hiibboo kanaa gaaddidduudha. Gaaddidduun yoomiyyuu, eessattuu nama biraa hinhaftu. Yoo taa'anis, deemanis, kaatanis isheenis akkasuma nama wajjin teessi, deemti, kaatti. Kun jalaa bahuu dadhabuu agarsiisa. Nama bira jiraattus immoo qabanii to'annaa jala oolchuun waan hindanda'amneef kaatanis kan hinqaqqabneen fakkeeffamuu dandeesse.

Kan hojjate itti fayyadama; kan bite itti hinfayyadamu; kan hinbinne itti fayyadama. Deebiin hiibboo kanaa saanduqa reenfaati. Kan hojjate ogeessa tolchee gurguratuudha. Kan bite inni jedhu nama saanduqicha bitee galchu agarsiisa. Kan hinbinnee inni jedhu immoo, namicha du'e, kan saanduqichi isaaf bitameedha. Waan kana ta'eef, kan hojjate itti fayyadama jechuun saanduqicha tolchanii gurgurachuu yoo agarsiisu, kan bite itti hinfayyadamu jechuun saanduqicha bitee galchuu malee kan itti

fayyadamu isa miti jechuudha. Kan hinbinnee itti fayyadama jechuun nama du'eedha. Namni du'e saanduqichaan awwaalama waan ta'eef.

Kan qaban qabaa hinguunne, gadhiisan bakkee guutti. Deebiin hiibboo kanaa jirbiidha. Afoola kana keessatti qabaa guutuu dhiisuun jirbiin harka keessatti maal akka ta'u ibsuuf yoo ta'u, bakkee guutuun jirbii, harka keessaa erga bahee booda maal akka fakkaatu agarsiisa. Akkuma ibsame jirbiin yeroo lafatti ilaalan guddaa fakkaata. Garuu yeroo harkaan qaban harka keessatti amma yeroo lafatti mul'atuu kan ta'uu hindandeenye ta'uu ibsa. Isa lafatti guddaa fakkaatutu harka keessatti icciitiin isaa jalaa baha jechuudha.

Kophee koo narraa baasaa, waanin barbaaden himaa. Deebiin hiibboo kanaa qalama. Qadaani qalamaa kopheedhaan fakkeeffame. Qalamni waa barreessuun immoo waanin barbaaden himaan fakkeeffame. Qalamaan barreessuuf ija irraa qadaada fuudhuun barbaachisaadha. Hiibboon kunis kanuma ibsa.

Lama leenca, tokko reenfa, sareen duubaa wacci. Deebiin hiibboo kanaa walduraa duubaan sangoota, gindiifi qacceedha. Lama leenca inni jedhu sangoota lamaan agarsiisa. Tokko reenfa inni jedhu immoo gindiidha. Gindiin sangoota lamaan gidduutti harqotatti hidhama. Reenfa kan jedhameefis waan lubbuu hinqabneefi. Meeshaan qottuun duubaan sangoota ittiin ooftu qacceedha. Saree waccuun sababni fakkeeffameefis yeroo sangaa ittiin dhahan sagalee waan dhageessisuufi.

Namichi tokkichi loon dhibba oofa. Deebiin hiibboo kanaa muka akaawwiidha. Muka akaawwiin eelee irratti buna, akaawwiifi wkf akaawuuf gargaara. Waanti Meeshaan kun raawwatu cinaadhaan wanta biraatti fakkeeffamee ibsame. Bu'uuruma kanaan, muka akaawwiin namicha tokkichaana yoo ibsamu, loon dhibba oofaan gocha muka akaawwiin eelee irratti raawwatu agarsiisa. Kanaaf afoolichi tikseefi loon fakkeessuun waa'ee muka akaawwiifi waan akaawamuu ergaa dabarse.

Osoo waliin deemnuu na dura mana seente. Deebiin hiibboo kanaa uleedha. Hawaasni keenya yeroo daandii deemu, lafa halkaniifi yeroo barbaachisaa ta'e mara irra caalaatti nageenya ofii ittiin eeggachuuf uleen harkaa hindhabamu. Afoolli kunis hariiroo namni

ulee wajjin qabu kan agarsiisu yoo ta'u, na dura mana seente inni jedhu ulee qabatani yeroo mana lixan osoo miilli namaa mana keessa hinijjatin fiixeen ulee inni lafa tumatu ykn ijjatu dursee mana seena. Kanaaf na dura mana seenteenis kanuma ibsa.

Qotiyoo adii yaa qonna isaa. Deebiin hiibboo kanaa boronqiidha. Akkuma beekamu boronqiin meeshaa baruufi barsiisuu barsiisaan gabatee gurraacha irratti ittiin barreessuudha. Boronqiidhaan yemmuu gabatee gurraacha irratti barreessinu akkuma yeroo lafa sangaadhaan qonnuutti sarara eegnee barreessina. Afoolichis kana ibsuuf boronqii sangaa adiin fakkeesse.

Qotiyoo adiin nidheedaa; diimaan ni'alaalcha. Deebiin hiibboo kanaa ilkaaniifi arraba. Qotiyoon ilkaaniifi arraba wajjin waan ittiin walfakkaatan qabu. Qotiyoo malee lafa qonnee, oomishnee nyaachuu hindandeenyu. Nyaata keenyaas arrabaafi ilkaan malee alakfannee, bulleessinee liqimsuu hindandeenyu. Akkuma qotiyoon lamaan waliin qotan, ilkaaniifi arrabnis nyaata waliin bulleessan. Kanaaf jarri lachuu waan ittiin walfakkaatan heddu qabu jechuudha. Afoolli kunis kanuma bu'uureffachuun isa tokko isa biraa fakkeessee dhiyeesse jechuudha. Waan kana ta'eef, qotiyoo adii dheedu ilkaan, diimaan alaalchu immoo arraba agarsiisu.

Saani adiin sa'a gurraacha ciisaa kaase. Deebiin isaa haarrii mataati. Namni mataa gurraacha qabatee dhalata. Bifni mataa kun ijjoollummaa kaasee, dargaggummaa keessa darbee amma umrii gayeessummaatti gurraachmmaan itti fufuu danda'a. Sana booda ammuma umriin namaa dabalaa adeemu inni duraan gurraacha ture adii (haarriin) bakka bu'aa adeema. Afoolli kunis ergaa kana dabarsuuf haarrii sa'a adiin, mataa isa gurraacha sa'a gurraachaan fakkeessee dhiyeesse.

Saani keenya gara mataatiin dhala. Deebiin isaa warqeedha. Warqeen sa'aan fakkeeffame; shiyaa(daraaraan isaa) karaa mataatiin dhalaan fakkeeffame. Ummanni naannoo Walisoo biqiltuu warqee baay'inaan oomisha. Bara caamni hammaatee oomishni midhaanii dhabame warqeen jira taanaan ummanni hinbeela'u. Biqiltuun kun hongee damdamachuu waan danda'uuf yeroo rakinni akkanaa mudate wabii lubbuu ummata kanaati. Saanis ummata keenya biratti iddoo guddaa qaba. Keessayyuu jiruufi

jireenyi ummata baadiyya sa'a irratti kan hundaa'eedha. Warqeenis akkuma sa'aa faayidaa guddaa waan qabuuf sa'aan fakkeeffame. Daraaraan isaa mataa gubbaa ija keessaan waan ol ba'uuf kana agarsiisuuf karaa mataa dhala jedha.

Uleen abbaan koo naa mure, hinbadus hincabus. Deebiin hiibboo kana maqaadha. Hiibboo kana keessatti maqaan uleen, moggaasuun immoo naaf mureen fakkeeffamee dhiyaate. Afoolichi waa'ee ulee haasa'a osoo hintaane ulee fakkeessee waa'ee maqaa haasa'a. Abbaan maqichaa du'ullee maqaan tokkicha baanaan namicha wajjin waan hinduuneef, amma yoomittuu waamamaa tura. Kanaaf uleen hinbanneefi hincabneen fakkeeffame.

Waa sadii diniq. Deebiin isaa eelee hinfannisan, mooyyee hinqoraasan, niitii hinergisan, kan jedhu ta'a. Eelee yoo jedhu eelee Oromoo ykn eelee biyyoo suphee irraa hojjatamte giddugaleeffata. Eeleen kun rogaan lafuma dhaabbattee dhaaba manaatti hirkifamti malee hinfanniifamtu. Meeshaaleen qorasamanis meeshaalee aannaniiti malee mooyyee miti. Mooyyeen kan buna, geeshoo ykn midhaan itti tumamu waan ta'eef qoraasuun hinbarbaachisu. Inni biroo niitiidha. Niitiin kan dhirsaa qofa malee kan nama biraa ta'uu hinqabdu. Ergisaan mitii dhoksaanuu yoo gara biraa deemte rakkoon uumamu laayyoo miti. Waan kana ta'eef, dhimmoonni sadanuu dhimmoota gonkuma hintaasifamne waan ta'aniif, waa sadii diniqiin fakkeeffaman jechuudha.

Waa sadii waa sadii baata. Deebiin hiibboo kanaa sumsuma, eelee, biddeenaafi gombisaadha. Waantotni sadan duraa waa sadii baatan sumsummani. Biddeena tolchuuf sumsumman irra eeletu taa'a. Eelee irratti immoo liixiitu nam'a. Liixiin ennaa bilchaate biddeena ta'a. Liixichi ukkaamamee bilchaachuun akka biddeena gaarii ta'u gombisaadhaan qadaadama. Biddeena ol gombisaatu jira jechuudha. Kanaaf waantotni sadan samsummaniin baataman eelee, biddeenaafi gombisaadha ta'u.

Warri gama sanaa hunxuxiidhaan balbala cufatu. Deebiin hiibboo kanaas ija. Ijji warra gama sanaatiin yoo fakkeeffamtu, hunxuxiin immoo laboobaa ijaati. Namni mana isaatti balbala tolfata. Balbalichis dirqama cufaa qabaachuu qaba. Cufaan balbalaas humna nama sanaa irratti bu'uureffata. Sibiila, muka, xoqonuu, agadaa ykn ciraaroo

illeen ta'uu danda'a. Haata'u malee, afoolichi mana fakkeessee waa'ee ijaa dubbata. Ijji halkan niboqotti. Yeroo sana kan ishees balballi banaa hinbulu. Laboobaadhaan cufama. Kanatu hunxuxiidhaan fakkeeffame.

Xaafii adii bosona jala facaase. Deebiin hiibboo kanaa ciniidha. Xaafii adiin cinii mataati. Bosonni immoo mataadha. Injiraan mataa akkuma lubbuu qabeeyyii biroo sanyii ishii bakka buufachuuf cinii dhalti. Cinii ishees kan dhaltu bakkuma jiraattu, mataa keessatti. Mataa keessatti ta'ee caalaatti mataa jalatti hanqaaqxi. Bifni cinii kanaas adii waan ta'eef yoo ilaalan xaafii adii fakkaata. Egaa afoolichis kana ibsuuf cinii xaafii adiin, mataa bosonaan fakkeessee dhiyeesse.

Xinnaa beekaa, guddaa wallaalaa. Deebiin hiibboo kanaa lukkuufi farda. Mammaaksi Oromoo “wallaalaan aarriinii, beekaan guduruuni” jedha. Kun namaaf mammaakame. Namni guddaan wallaalaa ta'uu danda'a. Daa'imni xiqqoon immoo daa'imummaadhumatti beekaa ta'uu dandeessi. Hiibboon kun nama fakkeesse waa'ee waan biraa dubbata. Waa'ee lukkuufi fardaa. Lukkuu xinnaa beekaan, farda immoo guddaa wallaalaan fakkeesse. Bu'uurri kanaas lukkuun gamnummaafi qaruutummaan waan beekamtuufi. Fardi immoo faallaa kanaati. Akka wallaalaafi galda'aatti ykn gatantaraatti ilaalama. Hawaasni keenya nama waanti inni hojjatu qindaa'ina hinqabneen “maali fardi kun” jechuun ibsa. Afoolli kunis kanuma agarsiisa.

Yemmuu lixxu diimtuu, erga lixxee adii, hojjattuu akka Faranjii. Deebiin hiibboo kanaa buujaleedha. Buujaleen ilbiisa xiqqoo gogaa namaa urtee seenuun maxxantummaan dhiiga soorataa jiraattuudha. Maxxantuun kun yeroo qaama namaa seentu bifti ishii diimtuu waan ta'eef yemmuu lixxu diimtuun fakkeeffamte. Erga qaama namaa seentee haalli mijateefii booda mandhee tolfachuun mandhee sana keessatti killeewwaan lakkoofsaan danuu ta'an hanqaaqxi. Bifti killee ishees a'adiidha. Erga seentee adiin kan fakkeeffameefis kanaafi. Hojjattuu akka Faranjii inni jedhu immoo ilbiisni kun erga qaama keessa seentee booda killeewwan danuu waan dhaltuufi akka malee waan nama hooksistuuf kana agarsiisuufi.

Yeroo dhufu ni'yya; yeroo deemu nicallisa. Deebiin hiibboo kanaa nama. Daa'imni yeroo dhalattee addunyaa kanatti makamtu naannoon haaraa waan itti ta'uuf niboochi. Kanaaf iyyuun daa'imni yeroo dhalattu boo'uu agarsiisa. Namni yeroo du'aan addunyaa kana irraa godaanu homaa hindubbatu. Namni du'e homaa dubbachuu hindanda'u waan ta'eef. Yeroo deemu nicallisaanis kana ibsa. Walumaa galatti, yeroo dhalattu boo'uun daa'ima yeroo dhufu iyyuun yoo fakkeeffamu, du'aan addunyaa kana irraa godaanuun namaa immoo yeroo deemu nicallisaan fakkeeffame.

4.7.Faayidaa Hiibboo

Faayidaa hiibboo ilaalchisee akka ogeeyyiin afoolaa jedhanitti, hiibboon dandeettii afaanii dagaagsuuf, hubannoo guddisuuf, safuu hawaasaa barsiisuuf, dandeettii yaadachuufi bilchina sammuu horachuuf, bashannansiisuufi kan kana fakkaataniidha. Qorataanis manguddoota Oromoo, ogeeyyii afaaniifi aadaafi turizimii irraa ragaa akka argatetti hiibboon wantoota naannoo jireenyaa keessa jiraatan hedduu isaanii bu'uura godhatee waan hiibbifamuuf, ijoolleen nannoo isaanii akka hubatan godha. Deebii hiibboo bira gahuuf gadi fageenyaan yaaduufi qorachuun waan jiruuf sammuu akka qaramuufi bilchinaan akka yaadu danda'u shoorri hiibboon taphatu olaanaadha.

Kana qofa osoo hintaane, hiibboon yeroo taphatamu seera waan qabuuf ijoolleenis kana bu'uureffatee seeraafi duudhaa hawaasni qabu akka bartuufi kabajjees akka hawaasa wajjin jiraattu gochuu irratti gaheen hiibboo laayyoo miti. Sammuu guyyaa hojiin dadhabaa ture haaromsuuf gargaara. Kanuma wajjin walqabatee, ijoolleen galgala osoo hinmugne hirbaata akka eeggattu taasisa. Dandeettii afaanii keessayyuu dubbachuufi dhaggeeffachuu gabbisuu ilaalchisee faayidaan hiibboon qabu baay'ee olaanaadha.

4.8.Sababoota Fayyadama Hiibboo Xiqqeessan

Akka odeeffannoo kennitootni (manguddoonni, barsiisonniifi ogeeyyiin waajjira aadaafi turizimii) Aanaa walisoo ragaa kennanitti, akka qabatamaa aanichaatti dhimmoota fayyadama hiibboo xiqqeessaan keessaa inni tokko maatiin ijoollee hiibboo shaakalchiisuu dhiisuudha. Inni kan biraa immoo ammayyummaadha. Yeroo ammaa kana wantootni ammayyaa'oo ta'an aadaafi duudhaa hawaasichaa irratti dhiibbaa cimaa

uummaa jiru. Kunis sagataaleen bashannanaa adda addaa kanneen televijiiniin darban isaan adda dureedha. Bakka haalmijuun kun jirutti ijoolleen sagantaa gama kanaan darbu hordofu malee waa'ee afoola hiibboo qaba hinqaban. Bakka haalmijuun kun hinjirres yoo ta'e sababa maatiin hiibboof xiyyeeffannoo hinkennineef wajjin walqabatee ijoolleen akaakuuwwan taphoota adda addaa jechuunis tapha kubbaa fa'aa malee hiibboof xiyyeeffannoo hinkennan. Kanaaf fayyadamni afoolichaa akka Aanaa Walisootti badaa deemuu danda'e.

4.9.Rakkinoota Badiinsa Hiibbootiin uumamuu Danda'an

Odeeffannoon manguddoota, barsiisotaafi ogeeyyii Waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Walisoo irraa argame akka agarsiisutti, ummanni Oromoo Aanaa Walisoo afoolatti fayyadamuun seera, duudhaa, seenaa, naamusa fa'aa labata haaraa ittiin barsiisa. Afoola faayidaa jedhame kana qabu keessaa immoo hiibboon isa tokko. Waan kana ta'eef, afoolli faayidaa akkanaa qabu yoo bade ijoolleen seera, duudhaa... aadaa hawaasa isaanii suuta suuta baraa deemuu irratti gufuu cimaa itti ta'a. Gama birootiin, hiibboon ijoolleen osoo gara mana barumsaa hindeemin wantoota naannoo isaaniitti argaman hubachiisuu irrattis faayidaa guddaa waan qabuuf barumsa idleef illee haala kan mijeessuu ta'uun nihubatama. Waan kana ta'eef, badiin hiibboo rakkoolee kanneeniifi kanneen fakkaatan akka uumaa jiruufi uummuu dada'u hubachuun danda'ameera.

BOQONNAA SHAN

CUUNFAA GOOLABAAFI YABOO

5.1.Cuunfaa Qorannichaa

Afoolli umrii dheeraa kan qabuufi ummata kam birattuu iddoo guddaa kan qabuudha. Osoo sirni barreeffamaa hineegalin ilmi namaa seenaa, aadaa, eenyummaa, falaasama siyaasaafi amantaa isaa kan dhalootaa dhalootti ittiin dabarsaa har'a gahe afoolaan akka ta'e beekamaadha. Afoolli duudhaafi ogummaa hawaasaa kuusee olkaa'uuf, seenaa hawaasichaa waraabee dabarsuufi hariiroo hawaasaa cimsuu keessatti iddoo guddaa qaba. Afoolli hojii kalaqa sammuu ilma namaa keessaa tokko ta'ee, kan osoo ogbarruun barreeffamaa hineegalin yeroo dheeraaf hawaasa wajjin tureedha. Waan kana ta'eef, guddina ogbarruu barreeffamaatiif bu'uura akka ta'e dubbatama.

Afoolli akaakuu garaa garaa qaba. Akaakuu afoolaa keessaa hiibboon isa tokko. Hiibboon ogbarruu daa'immanii keessaa tokko ta'ee bifa gaaffiifi deebiitiin namoota lamaafi lamaa ol gidduutti kan adeemsifaamuudha. Hiibboon wantoota naannootti argaman bu'uureffatee waan kalaqameef ijoolleen waa'ee naannoo isaanii salphaatti akka baratan gochuu irratti shoora olaanaa qaba. Kana malees, dandeettiiwwan afaanii, keessayyuu dandeettii dhaggeeffachuufi dandeettii dubbachuu irratti waan xiyyeeffatuuf, daa'imman karaa tapha hiibbootiin salphumatti dandeettiiwwan kanneen gonfatu jechuudha.

Qorannoon kunis waa'ee hiibbooti. Akkuma boqonnaa tokkoffaa keessatti eerame kaayyoon gooroo qorannichaa hiibboo Godina Shawaa Kibba Lixaa Aanaa Walisoo qaaccessuudha. Kaayyoo kanas fiixaan baasuuf qorataan qorannoo kanaa kitaabileefi barreeffamoota adda addaa afoola irratti ogeeyyii garaa garaatiin barreeffaman sirriitti dubbisuu yaaleera. Mata dureewwan qoratichi dubbises kanneen mata duree qorannoo isaa wajjin walqabatan yoo ta'an, kanneenis afoola jalatti maalummaa, faayidaafi akaakuu afoolaati. Itti fufuun, waa'ee hiibboo ilaalchisee maalummaa, amaloota, faayidaa, unka caasaafi, seera tapha hiibboo ilaalchisee yaadota ogeeyyii adda addaatiin

barreeffaman dubbisuun qorannichi akka gabbatu godheera. Itti aansuun, mala qorannoo kanaaf mijataa ta'e fayyadamuun odeeffannoo kennitootaafi barreeffamoota adda addaa madda ragaa ta'an irraa ragaaleen sassaabamaniiru. Ragaaleen barbaachisoo ta'an erga sassaabamanii booda qaacceffamuun hiikkaan taasifamee jira. Dhuma irrattis, argannoo hiikkaa ragaalee bu'uureffachuun qabxiileen goolabaa eeramaniiru. Qabxiilee kanneen bu'uureffachuun immoo yaboon kennameera.

5.2. Goolaba Qorannichaa

Qorannoo gaggeeffame bu'uureffachuun goolabni armaan gadii kaa'ameera.

Hiibboon unkaa qaba. Unkaan hiibboon qabus unkaa walaloofi unkaa hololoo akka ta'e hubatameera. Garuu hawaasa ta'ee ijoolleen waa'ee unkaa waanti beekan akka hinjirre beekameera.

Hiibboon ulaagaalee adda addaa bu'uura godhachuun haala adda addaatti ramadamuu danda'a. Ramaddii kana keessaa tokko caasaan ramadamuudha. Caasaan hiibboo kunis hiibboo salphaafi hiibboo xaxama akka ta'e beekameera. Haata'u malee, namoota waa'ee afoolaa beekan yoo ta'e malee hawaasa ta'ee ijoolleen waa'ee kanaa hinbeekan.

Hiibboon seera ummatichi baaseef qaba. Maatiin daa'imman isaa hiibboo shaakalchiisaa waan hinjirreef dhaloonni haaraan amma jiru seera hiibboo hinbeeku.

Hiibboon afoola falaasamni, aadaan, duudhaafi kkf ummata tokkoo maal akka ta'e barsiisuudha. Dhaloonni har'aa immoo kana irraa fagaachaa waan dhufeef, beekumsi inni falaasama, aadaafi duudhaa hawaasa isaa irratti qabu baay'ee laafaa dhufuun mul'ateera.

Hiibboof xiyyeeffannoon waan hinkennamneef gadi fageenyaan qoratamee kuufamuun dhalootaaf darbuu hindandeenye.

Faayidaan hiibboo bashannansiisuu qofa miti. Ijoolleen naannoo isaanii akka hubatan afoola gumaacha godhuudha. Kana biraas darbee ijoolleen osoo mana barumsaa hindhaqin waa'ee naannoo isaanii akka hubataniifi dandeettiiwwan afaanii keessayyuu dandeettii dhaggeeffachuufi dubbachuu akka gabbifatan kan taasisu ta'uun beekameera.

Hiibboon wantootaa adda addaatti fakkeeffamee waan dhiyaatuuf wantoota sana sakatta'uun ergaa hiibboo hubachuun akka danda'amu beekameera.

Abaarsi hiibboo bakkaa bakkatti garaagarummaa qabaatus hundi unkaa walaloo kan qabu ta'uun hubatamuu danda'eera.

Hiibboon qoqqoodamee kaa'amuu dhiisuun isaa qorattootni mata duree kana irratti qorannoo gaggeessuu barbaadan karaa dheeraa akka deemaan taasiseera.

Hiibboon tokkichi deebiiwwan heddu qabu, deebiin tokkichi hiibboolee hedduuf ta'u akka jiran hubatameera.

5.3.Yaboo Qorannichaa

Maatiin hiibboon faayidaa qabaachuu isaa hubachuun ijoollee isaa hiibboo taphachiisaafi seera isaas itti himaa guddisuu qaba.

Mana barumsaa keessatti ijoolleen yeroo qabiyyee hiibboo baratan seera tapha hiibboo eeganii akka taphatan shaakalchiisuudha.

Dhaloonnii haaraan waa'ee hiibboo caalaatti hubannoo argachaa akka deeman hiibboo jalatti qabiyyeewwan kan akka caasaa hiibboo, unkaa hiibboofi fakkoommii hiibboo fa'aa yoo xiqqaate mana barumsa sadarkaa lammaffaa keessatti barsiifamuu qaba.

Hiibboo duraan ture walitti qabamee yoo olkaa'ame dhaloonni haaraan isa irratti hundaa'uun kalaqa haaraa uumuu danda'a.

Hiibboon bifa ragaatiin qindaayee yoo taa'e dhaloonni haaraan seenaa, aadaa, duudhaafi falaasama ummata Oromoo salphaatti irraa barachuu danda'a.

Qaamoleen dhimmichi ilaallatu hundi keessayyuu waajjirri aadaafi turizimiifi barsiisonni afaanii hiibboo Oromoo osoo yeroo yeroon funaananii qaaccessanii olkaa'anii afoolichi badii irraa hafuu nidanda'a.

WABILEE

- Addunyaa Barkeessaa. (2014). *Semmoo: Bu'uura Barnoota Afaaniifi Afoola Oromoo*. Oromiyaa: Finfinnee.
- Anderzejewski, B.W. (1985). *Literature in African Languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Beekan Gulummaa. (2015). *Koomtoo: Cooma Afoola Oromoo*. Finfinnee: Subi Printing Press.
- Crystal, D. (1994). *The Cambridge Encyclopedia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cuddon, J. A. (1998). *The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. 4th (ed.) England: Clays Ltd. Ives Plc.
- Boonsaamoo Mi'eessoo. (2012). *Madaala Sammuu*. Key Line Printing and Advertising Work Plc.
- Dastaa Dassaalany. (2013). *Bu'uura Qorannoo*. Finfinnee: Far East Trading Plc.
- Dejene Gemechu. (2014). "Oral Text in Cultural and Natural Context." Jimma University: (Unpublished.)
- Dorson, R. (1972). *Folklore and Folklife*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Fedhaa Nagaasaa. (2001). *Amalootaafi Faayidaa Afoolaa*. Finfinnee: Dhaabbata Qunnamtii Barnootaa.
- ፈቃደ አዘዘ። (1991)። የስነቃል መምሪያ፡ አዲስ አበባ፤ አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ የመጽሐፍት ማዕከል።**
- Fekade Azeze. (2003). *Fieldwork in Folklore. Selected and Compied* (Teaching Materials) AAU.
- Fekada Azeza. (2003). *Folklore. Selected and Compiled* (Teaching Materials) AAU.
- Finnegan, R. (1966). *Lambia Stories and Story Telling*. Connecticut: Greenwood Press.
- Finnegan, R. (1970). *Oral Literature in Africa*. London: Oxford University.
- Finnegan, R. (1976). *Oral Literature in Africa*. London Oxford University.
- Finnegan, R. (1984). *Litrace and Orality*. Oxfod: Blackwell.
- Finnegan, R. (1992). *Oral Traditions and The Verbal Arts*. London: Routledge.

- Geetaachoo Rabbirraa. (2005). *Furtuu. Seerluga Afaan Oromoo*. Finfinnee: Dhaabbata Kurraaz Intarnaashinaalii.
- Kabbadaa Fayyisaa. (2015).” Xinxala Hiibboo Oromoo Godina Shawaa Kibba Lixaa Aanaa Daawoo.” Yuunvarsitii Finfinnee: (Kan Hinmaxxafamin.)
- Melakneh Mengistu. (2006). *Fundamental of Literature for Colleges*. Addis Ababa: Commercial Printing Press.
- Misgaanuu Gulummaa. (20011). *Dilbii. Bu’uura Afoolaa, Ogbarruufi Afwalaloo Oromoo*. Finfinnee.
- Mitikkuu Dhibbeessaa. (1991). Afoola Oromoo irratti Qabxiilee Tokko Tokko. *Wiirtuu Jiildii*(4). Barrulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo; Finfinnee: Biiroo Aadaafi Beeksisa Oromiyaa.
- Okpewho, I. (1992). *African Oral Literature: Background Character and Continuity*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Taarikuu Birhaanuu. (2014).” Qaaccessaafi Faayidaa Durduriifi Hiibboo Duudhaalee Hawaasaa Daa’imman Barsiisuu keessatti Qabu.” Yuunvarsitii Finfinnee: (Kan Hinmaxxanfamin.)
- Tafarii Ayyaansaa. (1998). *Ambaa Weedduu Oromoo*. Alpha Printers Private Press.
- Warquu Dachaasaa. (1992). *Hiibboo*. *Wiirtuu Jiildii* (5). Barrulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo; Finfinnee: Biiroo Aadaafi Beeksisa Oromiyaa.
- Wasanee Bashaa. (2000). *Bantuu Haaraa*. Ffinfinnee.
- Wasanee Bashaa. (2006). *Galmee Jechoota Afaan Oromoo*. Ffinfinnee: *Wiirtuu Qo’annoofi Qorannoo Afaanota Itiyoophiyaa*.
- Zawudee Taaddasaa. (2002). *Gosoota Afoola Afaan Oromoo*. Finfinnee: Dhaabbata Qunnamtii Barnootaa.
- ዘርሁን አስፋው፡፡ (2004)፡፡ የስነጽሁፍ መሰረታዊያን፡፡ አዲስ አበባ፤ አዲስ አበባ ንግድ ድርጅት፡፡**

Dabalee A

Yunvarsitii Addis Ababaatti Kolleejjii Namoomaa, Qo'annoo Afaanotaa, Gaazexeessummaafi Qunnamtii, Muummee Afaan Oromoo, Ogbarruufi Fookloorii Oromoo

Afgaaffii Qorannoo Digrii Lammaffaa ittiin Guuttachuuf Odeeffannoo Kennitootaaf Qophaa'e

Afgaaffiin kun miseensota hawaasaa Aanaa Walisoo keessa jiraatan keessaa manguddoota hiibboowwan Oromoo irratti beekumsa gahaa qabaniin deebii kan argatuudha.

Kabajamoo odeeffannoo kennitootaa, kaayyoon afgaaffii kanaa afoola Oromoo keessaa “Qaaccessa Unkaafi Fakkoommii Hiibboo” jedhu irratti xiyyeeffachuun qorannoo adeemsifamaa jiruuf raga quubsaa argachuufi. Kanaafuu, gaaffilee dhiyaataniif ragaan isin naaf kennitan galma gahinsa qorannoo kanaatiif baay'ee murteessaadha. Waan kana ta'eef, gaaffilee afaaniin waa'ee hiibboo ilaalchisuun isiniif dhiyaatan hunda ragaa dhugaafi guutummaa qabu irratti akka naaf laattan kabajaan isin gaafadha.

Hirmaannaa keessaniif galatoomaa!

I.Odeeffannoo Waliigalaa

1.Maqa_____

2.Saala_____

3.Umrii_____

4.Sadarkaa Barumsaa_____

5.Gahee Hojii_____

II. Gaaffilee Kanaa gadii Sirriitti erga Dhaggeeffattanii booda Deebii Sirrii Ta'e Kennaa

1.Hiibboon maali?

2.Faayidaan hiibboo maali?

3.Hiibboo eenyutu taphata?

3.1.Maaliif?

4.Hiibboon seerra qaba?

4.1.Yoo qabaate seerri hiibboo maal maali?

5.Yeroo ammaa kana hiibboon nitaphatamaa?

5.1.Yoo miti jettan maaliifi?

6.Hiibboon yoomiifi eessatti taphatama?

6.1.Maaliif?

7.Hiibboolee naannoo keessanitti hobbifataman himaa.

8.Arrabsoo hiibboo naannoo keessanitti beekaman himaa.

9.Sababoonni fayyadama hiibboo xiqqeessan maal fa'i?

10.Hiibboon yoo bade maaltu uumama?

Dabalee B

Yunvarsitiitii Addis Ababaatti Kolleejjii Namoomaa, Qo'annoo Afaanotaa,
Gaazexeessummaafi Qunnamtii, Muummee Afaan Oromoo, Ogbarruufi Fookloorii
Oromoo

Afgaaffii Qorannoo Digrii Lammaffaa ittiin Guuttachuuf Odeeffannoo Kennitootaaf Qophaa'e

Afgaaffiin kun hojjattoota Waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Walisootti hojjataniin
deebii kan argatuudha.

Kabajamoo odeeffannoo kennitootaa, kaayyoon afgaaffii kanaa afoola Oromoo keessaa
“Qaaccessa Unkaafi Fakkoommii Hiibboo” jedhu irratti xiyyeeffachuun qorannoo
adeemsifamaa jiruuf raga quubsaa argachuufi. Kanaafuu, gaaffilee dhiyaataniif ragaan
isin naaf kennitan galma gahinsa qorannoo kanaatiif baay'ee murteessaadha. Waan kana
ta'eef, gaaffilee afaaniin waa'ee hiibboo ilaalchisuun isiniif dhiyaatan hunda ragaa
dhugaafi guutummaa qabu irratti akka naaf laattan kabajaan isin gaafadha.

Hirmaannaa keessaniif galatoomaa!

I.Odeeffannoo Waliigalaa

1.Maqa _____

2.Saala _____

3.Umrii _____

4. Sadarkaa Barumsaa _____

5.Gahee Hojii _____

II. Gaaffilee Kanaa gadii Sirriitti erga Dhaggeeffattanii booda Deebii Sirrii Ta'e Kennaa

1.Hiibboon maali?

2.Faayidaan hiibboo maali?

3.Amaloonni hiibboo maal fa'i?

4.Hiibboon seera qabaa?

4.1. Yoo qabaate maalidha?

5.Hiibboon unkaa qabaa?

5.1. Yoo qaba jettan ibsaa.

6.Fakkoommiin hiibboo maali?

6.1. Mee fakkeenyaan deeggaruun ibsaa.

7.Sababoonni fayyadama hiibboo xiqqeessan maal fa'i?

8.Hiibboon yoo bade maaltu uumama?

Dabalee C

Yuunvarsitii Addis Ababaatti Kolleejjii Namoomaa, Qo'annoo Afaanotaa,
Gaazexeessummaafi Qunnamtii, Muummee Afaan, Ogbarruufi Fookloorii Oromoo

Af-gaaffii Qorannoo, Digrii Lammaffaa ittiin Guuttachuuf Odeeffannoo Kennitootaaf Qophaa'e

Af-gaaffiin kun barsiisota Afaan Oromoo barsiisaniin deebii kan argatuudha.

Kabajamoota odeeffannoo kennitootaa, kaayyoon af-gaaffii kanaa afoola Oromoo keessaa “Qaaccessa Unkaafi Fakkoommii Hiibboo” jedhu irratti xiyyeeffachuun qorannoo adamsifamaa jiruuf ragaa quubsaa argachuufi. Kanaafuu, gaaffilee dhiyaataniif ragaan isin naaf kennitan galma gahinsa qorannoo kanaatiif baay'ee murteessaadha. Waan kana ta'eef, gaaffilee afaanin waa'ee hiibboo ilaalchisuun isiniif dhiyaatan hunda ragaa dhugaafi guutummaa qabu irratti hundaa'uun deebii akka naaf laattan kabajaan isin gaafadha.

Hirmaannaa keessaniif galatoomaa!

I.Odeeffannoo Waliigalaa

1.Maqa_____

2.Saala_____

3.Umrii_____

4.Sadarkaa Barumsaa_____

5.Gahee Hojii_____

II.Gaaffilee Kanaa gadii erga Sirriitti Dhaggeeffattanii booda Deebii Sirrii Ta'e Kennaa

1.Hiibboon maali?

2.Faayidaan hiibboo maali?

3.Amaloonni hiibboon qabu maal fa'i?

4.Hiibboon seera qabaa?

4.1.Yoo qabaate maal fa'i?

5.Hiibboon unkaa qabaa?

5.1.Yoo qaba jettan maalidha?

5.2.Mee fakkeenya kennaa.

6.Daree keessatti ijoolleen seera hiibboo eeganii hiibboo taphachuu nidanda'uu?

6.1.Yoo miti ta'e, sababni isaa maali jettu?

7.Fakkoommiin hiibboo akkamitti ibsama?

7.1. Mee fakkeenyaan deeggaruun ibsaa.

8.Sababoonni fayyadama hiibboo xiqqeessan maal fa'i?

9.Hiibboon yoo bade maaltu uumama?

Dabalee D

Yuunvarsitii Addis Ababaatti Kolleejjii Namoomaa, Qo'annoo Afaanotaa,
Gaazexeessummaafi Qunnamtii, Muummee Afaan, Ogbarruufi Fookloorii Oromoo

Daawwannaa Qorannoo Digrii Lammaffaa ittiin Guuttachuuf Odeeffannoo Kennitootaaf Qophaa'e

Daawwannaan kun yemmuu ijoolleen hiibboo taphatan ragaa argachuuf kan qophaa'eedha.

Kabajamoota odeeffannoo kennitootaa, kaayyoon daawwannaa kanaa afoola Oromoo keessaa “Qaaccessa Unkaafi Fakkoommii Hiibboo” irratti xiyyeeffachuun qorannoo adeemsifamaa jiruuf ragaa quubsaa argachuufi. Kanaafuu, akkan ragaa isin irraa argadhuuf hiibboo naannoo keessanitti beekamaa ta'e akka wal hibbifatan isin gaafachaa, hirmaannaa keessaniif dursee isin galatoomfadha.

Gaaffilee Daawwannaadhaan Deebi'an

- 1.Tapha hiibboo eenyuutu taphata?
- 2.Taphni hiibboo yeroo kam taphatama?
- 3.Taphni hiibboo akkamitti jalqabamee akkamitti xumurama?
- 4.Tapha hiibboo keessatti gaafatamaan yoo deebii wallaale maal ta'a?
- 5.Tapha hiibboo irratti koorniyaa kamtu hirmaata?
- 6.Taphni hiibboo hirmaattota meeqaan adeemsifama?

Dabalee E

GABATEE ODEEFFANNOO KENNITOOTAA

T.L	Maqaa	Saala	Umrii	Sadarkaa Barumsaa	Gahee Hojii
1	Margaa Hirkoo	Dhiira	87	Kutaa 4ffaa	Jaarsa Biyyaa
2	Didhaa Dhaabaa	Dhiira	75	Hinbaranne	Jaarsa Biyyaa
3	Tarrafaa Maammoo	Dhiira	50	Kutaa 6ffaa	Jaarsa Biyyaa
4	Tarrafaa Abdii	Dhiira	55	Kutaa 12 Xumure	Jaarsa Biyyaa
5	Kabbadaa Dirribsaa	Dhiira	65	Kutaa 6ffaa	Jaarsa Biyyaa
6	Rafeeraa Bulloo	Dhiira	52	Kutaa 11ffaa	Jaarsa Biyyaa
7	Taaddasaa Fayyisaa	Dhiira	59	Dippiloomaa	Hojjataa Mootummaa
8	Tarrafaa G/Mikaa'eel	Dhiira	78	Hinbaranne	Jaarsa Biyyaa
9	Bareechaa Birruu	Dhiira	90	Hinbaranne	Jaarsa Biyyaa
10	Moosisaa Mul'ataa	Dhiira	71	Hinbaranne	Jaarsa Guulaa
11	Asfawu Gaashee	Dhiira	45	12+ B.ed	Barsiisaa A/ Oromoo
12	Dajanee Furgaasaa	Dhiira	48	12+ B.ed	Barsiisaa A/ Oromoo
13	Fiqaaduu Raggaasaa	Dhiira	53	12+ B.ed	Barsiisaa A/ Oromoo
14	Mulugeetaa Dirribsaa	Dhiira	45	12+ B.ed	Barsiisaa A/ Oromoo
15	Nagaash Hundeessaa	Dhiira	46	12+ MA	Barsiisaa A/ Oromoo
16	Dassee Gaanaa	Dhiira	46	12+ B.ed	Barsiisaa A/ Oromoo
17	Taaddasaa Gaaddisaa	Dhiira	44	12+ B.ed	Barsiisaa A/ Oromoo
18	Mahaammad Jiruu	Dhiira	49	12+ BA	W.A.T. Aanaa Walisootti Ogeessa Seenaafi Misooma Turizimii
19	Shifarraa Asaffaa	Dhiira	47	12+ BA	W.A.T.A. Walisootti Ogeessa Afaani
20	Abaaboo Lammaa	Dubra	12	Kutaa 4ffaa	Barattuu
21	Innaatuu Abbabaa	Dubra	12	Kutaa 4ffaa	Barattuu
22	Simrat Abbabaa	Dubra	11	Kutaa 2ffaa	Barattuu
23	Rabbirraa Alamuu	Dhiira	9	Kutaa 1ffaa	Batataa
24	Leensaa Lammaa	Dubra	9	Kutaa 1ffaa	Barattuu

Dabalee F

Hiibboolee baay'inni isaanii 132 unka walaloo qabaniifi hiibboolee 138 unka hololoo qaban, walitti hiibboolee 270 kanneen manguddoota, barsiisota Afaan Oromoo barsiisaniifi galmee waajjira aadaafi turizimii irraa walitti qabaman deebii isaanii wajjin

Hiibboolee Unkaa Walaloo Qaban

- 1.Aabbaa fakkaata
Baala nyaata.
- 2.Aayyoo gabaabduu
Yoo teesse lafaa hinkaatu
Yoo dhaante namaa hinnaatu.
- 3.Aayyoo kuftee
Minnii lafarra harkifte.
- 4.Abbaan eeboo dhibbaa
Laga dhaabbatee sirba.
- 5.Abbaan Nagaasee
Shumburaa facaase.
- 6.Adii korkee
Waaqan morke.
- 7.Afaan qaba; hindubbatu
Mataa qaba; hinfilatu.
- 8.Akka amala keenyaa
Qarree gubbaa teenya.
- 9.Akka bofaa lo'a
Nama hunda mo'a.
- 10.Amalaan giiftii
Bifaan garbittii.
- 11.Amma majii geessii
Biyya waliin geessi.
- 12.Ani sitti xil

Ati lafatti xil.

13. Anoo asin si kaa'ee

Maaltu achi si kaa'e?

14. Anoo ergaan dhaqaa

Ati eessa dhaqxa?

15. Anoo manan si kaa'ee

Maaltu udaan mataa irra si kaa'e?

16. Araddaan bal'oo

Miilli jalloo.

17. Ari'anii hiqaban

Taa'anii hindhaban.

18. Arga nibareeda

Nibada yaada.

19. Ashuffee gaaraa hinhaaman

Bishaan boollaa hinwaraaban.

20. Bataksaana saqa jalaa

Taabotatu itti gala.

21. Baala fakkaatti

Waaqarra kaatti.

22. Baala lalawwisaa

Dhakaa kakawwisaa.

23. Bakkalcha fakkaatti

Lapheerra kaatti.

24. Balbala cufatteet

Dibbee rukutatti.

25. Birbirsaa waarituu

Simbirri hniqaaritu.

26. Bona nicarraaqxi

Ganna niboonti.

27. Buburree akka shaamaa

Dubbattuu akka namaa.

28.Burqaan gaara irraa boolla lamatti buuti

Bakka tokkotti yaati.

29.Calaq calaqqisee

Mootii sodaachise.

30.Ciisu akka reenfaa

Ka'u akka leencaa

31.Cululleen buutee

Foon dachee fuute.

32.Daalacha akka leencaa

Liqimsaa akka iyyeessaa.

33.Daamaa sakaraa

Boora jarjaraa

Daalacha boorataa

Walgeenyi galgala.

34.Daamaa utaalaa

Daalacha gandhaalaa.

35.Daandii qal'oo

Araddaa bal'oo.

36.Dabbaso qulqulluu dhalte

Qulqullu dabbaso dhalte.

37.Duraa duubni nicalaqqisa

Mana koreet ciisa.

38.Eeleen bal'atte

Bukoon qal'atte

Ijoolleen baay'atte.

39.Ennaa ba'u dorrobaa

Ennaa galu goggogaa.

40.Ennaa ba'u goggogaa

Ennaa galu dorrobaa.

41.Fannisan fannoo hinqabdu

Teessisan udduu hinqabdu.

- 42.Farda adii yaabbata
Ulee qal'oo qabata
Ingilizii dubbata.
- 43.Farsoo dhugee machaa'e
Karaa dhabee raata'e.
- 44.Foon lafee hinqabne
Lafee foon hinqabne.
- 45.Gaaddisa jedhanii, jala hintaa'an
Uleedha jedhanii, hinqabatan.
- 46.Gaanii guddaan cabee
Qiraacii isaa dhabe.
- 47.Ganama nidheerata
Guyyaa nigabaabbata.
- 48.Ganama ol deemti
Galgala gad deemti.
- 49.Garaatti baatti
Dugdaan nikaatti.
- 50.Garaatti baatti
Gabaatti kaatti.
- 51.Gartokkeen mana jira
Gartokkeen ala jira.
- 52.Godoo gamaa
Balballishii lama.
- 53.Gubbaan siree
Keessi qilee.
- 54.Guyyaa deemaa oolti
Halkan hunxuxiidhaan cufatti.
- 55.Guyyaa dhaqan 'idaa'
Halkan dhaqan budaa.
- 56.Ha'aa yaa ilma koo
Na qabi dugda koo.

57. Haatee huutee
Golaan si buute.
58. Haati alaa taphatti
Ilmoon manaa cidha galchiti.
59. Haati dura deemti
Ilmoon booda deemti.
60. Haati nan taa'a jetti
Ilmoon nan bada jetti.
61. Haati ni'arraabdi
Ilmoon niciniinti.
62. Haati raafuu guurti
Ilmoon fuduuddee taphatti.
63. Haadha garaan dhukkube
Intala mataan dhukkube.
64. Haadhas hinfakkaattu
Abbaas hinfakkaattu.
65. Harbuun rarraate
Qileen afaan bante
Aayyoon quphante.
66. Harree daalattiin
Kaballaa jaalatti.
67. Harree re'ee baatu
Re'ee qotiyyoo baatu.
68. Hibbakkaa kujubee
Kan hundi dadhabe.
69. Hibbakkaa Nuuree
Mar'imaan garaa si guure.
70. Hibbakkaa Salaalee
Gurri mataa si caale.
71. Hibbakkaa Shuulee
Cidii afaan si tuule.

- 72.Hibib bookkisee
Dallaatti si rakkisee.
- 73.Hiddi isaa lafa lixa
Ilmi isaa nama fixa.
- 74.Hinbaranne yeroo himti
Osoo barattee digrii fiddi.
- 75.Hojjataan gale
Abbaan hojii hingalle.
- 76.Ilaaltu sibiila
Tuqxu sii diina.
- 77.Ilkaan hinqabdu
Nyaachuu hindadhabdu.
- 78.Irraan nyaata
Jalaan yaasa.
- 79.Irri dib; jalli dib
Gidduun dibaandib.
- 80.Jaarsi irriba calaa
Ijoolleen tapha calaa
Jaartiin daldala calaa.
- 81.Jiraa du'aa baatu
Du'aa jiraa baatu
- 82.Jiraa du'aa dhalu
Du'aa jiraa dhalu
- 83.Jiraan baala nyaata
Du'aan midhaan nyaata.
- 84.Kobbortaan diimaa
Shaamiziin adii
Ijji isaa sadii.
- 85.Koochoo hinqabdu; nibalaliiti
Gaafa hinqabdu; niwaraanti.
- 86.Laaltu akka dhakaa

- Nyaattu akka dammaa.
- 87.Lafa konkolaata
Meeshaa kuma baata.
- 88.Laga buutu boci hinjettu
Bosona buutu kosh hinjettu.
- 89.Lakkuu fakkaatti
Laga irra kaatti.
- 90.Lama ta'anii argan
Shan ta'anii fuudhan
Soddonii lama ta'anii nyaatan.
- 91.Mana ijaaree ijaaree
Balbala isaa wallaale.
- 92.Maxinoo Galaashee
Uggum yaa mi'aashee.
- 93.Muka dameen dhibbaa
Yaabbiin nama dhiba.
- 94.Muka isaa hinyaabbannu
Ija isaa hinyaannu
Isa malee hinjiraannu.
- 95.Muree muree
Mana irra tuule.
- 96.Nama fakkaatti
Si faana kaatti.
- 97.Namicha afaan areedaa
Gabaabaa bareedaa.
- 98.Nigangalatti
Ni'urgufatti
- 99.Niitii garaa xaxaa
Raammoon garaa waca.
- 100.Niitii udduu xirriibbaa
Kana wallaallaan gabaan koo sirra dhibba.

- 101.Niitiin maraattee
Ibidda mataatti baatte.
- 102.Obbo guddaan gama taa'a
Duulli itti yaa'a.
- 103.Ofii dawoo teessee
Biyya rakkoo keesse.
- 104.Ol utaalee
Si cuqqaale.
- 105.Osoo boochuu kofalti
Osoo hootuu mar'atti.
- 106.Qaalluu hinqabdu
Irreensa hindhabdu.
- 107.Qaawwaa afur qaba
Nibeeke tapha.
- 108.Qaccee miti
Nidhukaati.
- 109.Qaluxeefi baluxeen
Qabdee walhuute.
- 110.Qola keessa taa'a
Yoo bahe nimi'aa'a.
- 111.Qophaa bulti
Nisirbiti.
- 112.Raaddi gurraattiin
Qodaa arraabdi.
- 113.Re'ee gurraattii
Gaara jala ciisti.
- 114.Re'een maraattee
Ibidda hafuufte.
- 115.Sangaan gaafa dalgee
Bookkisaa asiin darbe.
- 116.Sangaan Haadha Beeddee

Udduu qabnaan dheedde.

117.Saree fakkaatti

Laga irra kaatti.

118.Sinqixxa sinqixxa

Udduu kee akkam jirta.

119.Siqxee siqxee

Bosona lixxe.

120.Udduun ninyaatti

Mataan nikaatti.

121.Waaqa jala jira

Hintaa'u fiiga oola.

122.Wadalli shabbuu

Utaalu hincabu.

123.Xuuxee

Si fixe.

124.Yemmuu ciisu akka namaa

Ilkaan dhibbaafi digdama.

125.Yeroo bahu mana ilaala

Yeroo galu ala ilaala.

126.Yeroo ergan nifagaata

Yeroo waaman nidhiyaata.

127.Yeroon ilaalu na mararte

Fudhachuuf narraa fagaatte.

128.Yoo areeda ilaalan jaarsa

Yoo iyyu dargaggeessa.

129.Dhaabee

Buqqisuu dadhabe.

130.Shak shakkiftee

Laga geenyaan calliste.

131.Shaa shambaa jetti

Harkaan na hintuqinaa jetti.

132.Shubbisee

Jinnii dubbise.

Hiibboolee Unkaa Hololoo Qaban

- 1.A’adiin gaara jalaa gamtaadhaan lolu.
- 2.Aayyaafi aabbaan wallolan; jarri araara dhufte jidduutti dhumte.
- 3.Aayyoo hamtuun karaatti duute.
- 4.Aayyoo qaruxeen karaatti duute.
- 5.Abbaa gabaabaan lafa jala daldala.
- 6.Abbaan bullukkoo marmaratee rafe.
- 7.Abbaan ijoollee shan qaba; shananuu walcinaa oolu.
- 8.Abbichoo guddaa, ilmaan Kashaashee, lamaan qadaade.
- 9.Adaadaa kee lafa irra butan.
- 10.Adaadaa kee udduun dasheedha.
- 11.Afaan bantee nama ilaalti.
- 12.Afur ta’ee dhaqa; shan ta’ee gala.
- 13.Agadaa shaxaxee uggum yaa mi’aashee.
- 14.Akka bofaa lo’a; akka arbaa haga.
- 15.Allaattii tokkittiin muka sadii irra teessi.
- 16.Arrafeen duutee, biyyi itti yaa’a.
- 17.As siqi; sittan himaa.
- 18.As taa’ee, gamatti waraane.
- 19.As taa’eet walitti qaba.
- 20.Bixxillee aayyoo qubni hinuru.
- 21.Bixxilleen aayyoo duubaafi fuuldura hinqabdu.
- 22.Cuuphee si liqimse.
- 23.Daandii qal’oo gaara gubbaa
- 24.Deemee deemee hindadhabu.
- 25.Du’ee dhibba dhale.
- 26.Dukkanni gumbii guute.
- 27.Duraa duubni ibidda.

28. Duubaan si kore.
29. Eeleen Waaqaa buute hincabdu.
30. Faaya manatti hinsuuqamne
31. Fardeen sadii yaabbateet, rigaa rigata.
32. Funyaan qabdi; furrii hinfudhattu.
33. Gaafa sadii qaba; ninyaachisa malee hinyaatu.
34. Gabaabaa qalbii dheeraa
35. Gamanaa aadee gamatti nyaate.
36. Gamanni tabba, gamni tabba, jidduu jawweetu lo'a
37. Gamoo diigan, marxifatee sirba.
38. Ganama argee, guyyaa dhabe.
39. Ganama miila afur, guyyaa miila lama, galgala miila sadii
40. Ganna nidorrobdi; bona nigatatti.
41. Garbittiin balbala cufatteet guungumti.
42. Garbittiin keenya dhiiga fincoofti.
43. Goggogaan jiidhaatti biqile.
44. Goodaa bal'aa atara facaase.
45. Guutan hinulfaatu.
46. Guyyaa namaa gadi; halkan namaa oli.
47. Haxxeen lafa lixee, gowwaan taa'ee muga.
48. Hiddi gamanaa harkisan, gamasii socho'e.
49. Hinnyaatu; hindhugu; dhugaa dubbata.
50. Ija wajjin dhalattee, osoo hinilaalin duuti.
51. Ilaalan malee hindubbatu.
52. Intalli ishii dhufu malee, waan qabde gadi hinlakkiftu.
53. Intala koo bareecheen Waaqatti ol erge.
54. Irri biyyoo, jalli biyyoo, gidduun warqii
55. Jaarsa bututaa daa'imni jala kuma.
56. Jaartiin galala qoraan baatee gadi buute.
57. Jaartiin mataa haarrii nama walitti naqxe.
58. Jabaan dib; keessummaan rambaa.

59. Jibittii gurraattiin tulluu irra dheeddi.
60. Jiboonni koo shan; shananuu addi balaccuudha.
61. Jilbi kufu malee inni hinkufu.
62. Kaattu hinqaqqabdu; kaattu jala hinbaatu.
63. Kan hojjate itti fayyadama; kan bite itti hinfayyadamu; kan hinbinne itti fayyadama.
64. Kan qaban qabaa hinguunne, gadhiisan bakkee guutti.
65. Kan shan dhaabe, shantamni hinbuqqisu.
66. Katar katta lixe.
67. Kophee koo narraa baasaa, waanin barbaaden himaa.
68. Laga tokko keessaa hidda lama harkisan.
69. Lama leenca, tokko reeffa, sareen duubaa dutti.
70. Lo'aa akka bofaa; taa'aa akka dhagaa.
71. Loon hinqabdu; ni'elmatti.
72. Manni aayyoo utubaa hinqabu.
73. Maree si cuqqaale.
74. Marqaan muka yaabbate.
75. Mataan gara udduu, udduun gara mataa.
76. Mataan niboba'a; garaan bishaani.
77. Miila afur qaba; laga hince'u.
78. Miila hinqabu; nitarkaanfata.
79. Na hintuqinaa, waatu dhufaa.
80. Namichi diimaan tokko hallayyaa keessaa waca.
81. Namichi gurraachi balbala cufatee dhiitaa dhiita.
82. Namichi tokkichi loon dhibba oofa.
83. Namni gabaabaan nama dheeraa lafaan dhahe.
84. Ninyaanna, ninyaanna sanyii isaa hinbeeknu.
85. Ninyaata; hinguufu.
86. Ninyaatti; hingabbattu.
87. Obbolaan afran boolla tokkotti fincaa'u.
88. Obboleessa koo bosonatti gateen gale.

- 89.Of rukutee iyya.
- 90.Ofii hinyaatu; nama hinlaatu; foon mataatti baata.
- 91.Ofiifuu kan uffattu hinqabduu, dhagaatti uffisti.
- 92.Osoo deemtuu waan adii buufte.
- 93.Osoo hindhalin ilmoo gandaa baatti.
- 94.Osoo waliin deemnuu, na dura mana seente.
- 95.Osoon kolfuun gubadha.
- 96.Qalqala hidhaa hinqabne
- 97.Qeensa hinqabu; nama qimmiida.
- 98.Qeesiidha; mataafi miilli hinbeeksisu.
- 99.Qoraan mooraa guute, waan bobeeffannu dhabne.
- 100.Qoree laga gubbaa yaa waraansa ishii
- 101.Qotiiyyoo adii yaa qonna isaa
- 102.Qotiiyyoo adiiin nidheeda;diimaan ni'alaalcha.
- 103.Qotiiyyoo gurraachi bosona keessa jira.
- 104.Saani adiiin sa'a gurraacha ciisaa kaase.
- 105.Saani keenya diimtuun jabbii adii dhalte.
- 106.Saani keenya eegee qaban malee hinfincooftu.
- 107.Saani keenya karaa maataatiin dhala.
- 108.Saawwaan aabbaa ibiddaan dhalchiisan.
- 109.Sabbata aayyoo maree mareen dadhabe.
- 110.Soba dhugaa fakkaatu
- 111.Lama ni'albaasa; lama ni'alba'a.
- 112.Udduudhaan nyaateet afaanin tufa.
- 113.Ulee awwaala irraa bareedde jedhanii hinmuran.
- 114.Ulee qananiiftuu mataan gadi ilaalti.
- 115.Uleen abbaan koo naaf mure, hinbadus, hincabus.
- 116.Uleedha jedhanii hinqabatan.
- 117.Waa jaha diniq.
- 118.Waa sadii diniq.
- 119.Waa sadii waa sadii baata.

120. Waan akka dhagaa ulfaatu, akka dammaa mi'aawu
121. Waanti adiin garba irra kaata.
122. Waciitii wacoo afaan gara hinbeekan.
123. Wadaroon tokko loon dhibba hidhate.
124. Wajjin nyaannaa, maa huqqatta?
125. Wal bira jirti; wal hinargitu.
126. Warri gama sanaa hunxuxiidhaan balbala cufatu.
127. Xaafii adii bosona jala facaase.
128. Xinnaa beekaa; guddaa wallaalaa.
129. Yaa midhaan akkana mi'aawu, yaa warra akkana nama nyaatu.
130. Yemmuu lixxu diimtuu, erga lixxee adii, hojjattuu akka Faranjii.
131. Yeroo dhufu ni'iyya, yeroo deemu nicallisa.
132. Yoo tuqan niboo'a.
133. Yoo nyaatu, nijiraata; yoo dhugu, nidu'a.
134. Dhagaa waqaraa hinqabne
135. Dhangaa sareen hinyaanne
136. Dheeraa qalbii gabaabaa
137. Shak hinjedhu, ce'ee baha.
138. Shaniin dhahee shantama albaase.

Deebii Hiibboolee Unkaa Walaloo Qabanii

1. Re'ee	2. Gufuu
3. Lilmoofi kirrii	4. Meexxii
5. Urjii	6. Xiyyaara
7. Mana citaa	8. Harma
9. Du'a	10. Eelee
11. Biiftuu(ji'a)	12. Barcuma
13. Dabaaqula	14. Gaaddidduu
15. Utubaa manaa	16. Eelee fi mukakaawwii
17. Gaaddidduu	18. Leenca
19. Laboobessaa ijaafi ija	20. Qaama saalaa

21.Billaacha	22.Arrabaafi ilkaan
23.Amartii mormaa	24.Ittoo shiroo
25.Waaqa	26.Cululle
27.Barreeffama	28.Furrii
29.Bakakkaa	30.Qawwee
31.Xiyyaara	32.Gombisaa
33.Bacoo,tafkiifi injiraan	34.Tafkiifi injiraan
35.Qoonqoofi garaa	36.Lukkuufi killee
37.Qorqoorroo	38.Lafa, albaatiifi tisiisa
39.Gilgilee	40.Hubboo bishaanii
41.Killee	42.Okkotee marqaa
43.Obonboleettii	44.Arrabaafi ilkaan
45.Hiddii	46.Dhuufuu
47.Gaaddidduu	48.Surree
49.Darbaa	50.Konkolaa
51.Balbala	52.Funyaan
53.Dibbee	54.Ifa
55.Daamuu awwaala irraa	56.Utubaa
57.Weessoo	58.Mimmixa
59.Lilmoofi kirrii	60.Dhakaa daakuufi majii
61.Jabbii hootu	62.Sa'a marga dheeddu
63.Mooyyeefi mukatumaa	64.Gaangee
65.Mucha sa'aa, okoleefi dubartii elmitu	66.Gingilchaa
67.Harree,qalqalaafi fe'uma	68.Du'a
69.Gaayyaa	70.Waarroo
71.Tamboo	72.Bubbee
73.Qaaraa	74.Lukkuu
75.Nama awwaala deemuufi nama du'e	76.Shiboo eletirkii
77.Lukkuu	78.Baabura midhaan daakuu
79. Gombisaa, eeleefti biddeena	80.Dhagaa, qurxummiifti bishaan
81. Farda, kooraafi nama	82. Lukkuufi killee

83. Re'eefi qalqalloo	84. Aadduu
85. Rasaasa	85. Dinnicha
87. Baabura	88. Lilmoo
89. Daakkiyyee	90. Ija, harkaafi ilkaan
91. Tuullaa midhaanii	92. Damma
93. Mishingaa	94. Jirbii
95. Cita	96. Gaaddiddu
97. Boqqoolloo	98. Okolee qoraafamu
99. Gaagura	100. Qullubbii adii
101. Kurraazii	102. Bobbaa
103. Arraba	104. Mukatumaafi mooyyee
105. Ximboo(masiinqoo)	106. Bobbaa
107. Ulullee	108. Qaanqee
109. Dhaabaafi dagalee	110. Boqqoolloo
111. Sinbira	112. Foksoo
113. Xurii qeensaa	114. Buufaa
115. Xiyyaara	116. Maqasii
117. Sardiida	118. Weessoo
119. Filaa	120. Lilmoo
121. Duumessa	122. Tafkii
123. Sijaaraa	124. Ilkoo
125. Gaafa re'ee	126. Bilbila
127. Biiftuu(ji'a)	128. Korbeessa re'ee
129. Maqaa	130. Kophee
131. Doobbii	132. Qaalluu

Deebii Hiibboolee Unkaa Hololoo Qabanii

1. Ilkaan	2. Dhakaa daakuufi midhaan
3. Urjii	4. Qaanqee
5. Maarashaa	6. Boqqoolloo

7.Harka(miilla)	8.Gaagura, kanniisaafi qadaada gaaguraa
9.Harataa	10.Warqee
11.Hubboo	12.Nama, hubboo, haada, cuqqaallaafi bishaan
13.Cittoo	14.Dabaaqula
15.Okkoteefi sumsumman	16.Bobbaafi tisiisa
17.Arangamaa	18.ija
19.Yaada	20.Misira
21.Killee	22.Marqaa
23.Nyaara	24.Laga
25.Naddoo awwaalame	26.Nuugii
27.bsaa	28.Gaachana
29.Baala qilxuu	30.Ibidda
31.Okkotee marqaa	32.Shumburaa
33.Shukkaa	34.Kormaa lukkuu
35.Rasaasa	36.Laga
37.Footuu	38.Fixeensa
39.Daa'imummaa, dargaggummaafi Gadamoojjummaa	40.Dolool'oo
41.Okkotee raafuu	42.Jabanaa
43.Gaafa	44.Urjii
45.Qilleensa	46.Lukkuu
47.Iyya	48.Fincaaniifi bobbaa
49.Madaala	50.Biddeena
51.Barreeffama	52.Hiituu
53.Gaagura	54.Gombisaa, eelee fi biddeena
55.Harbuu	56.Xaddee
57. Biqila	58. Bobbaafi tisiisa
59. Injiraan mataa	60. Quba

61. Gaala	62. Gaaddidduu
63. Saanduqa reenfaa	64. Jirbii
65. Awwaala	66. Luugama sibiilaa
67. Qalama	68. Furrrii
69. Sagoota gindiiifi qaccee	70. Dabaaqula
71. Silmii	72. Samii
73. Biddeena	74. Muuzii
75. Jabbii hootu	76. Kurraazii
77. Siree	78. Gollobaa
79. Doobbii	80. Arraba
81. Okkotee raafuu	82. Muka akaawwii
83. Gufuu	84. Soogidda
85. Baabura daakuu	86. Daanawoo
87. Mucha sa'aa	88. Bobbaa
89. Qaccee	90. Kormaa lukkuu
91. Billaattii	92. Gorora
93. Gaangee	94. Ulee
95. Akaawwii	96. Qoonqoo
97. Goondaa	98. Killee
99. Gaafa horii	100. Kanniisa
101. Boronqii	102. Ilkaaniifi arraba
103. Injiraan mataa	104. Haarrii
105. Ibddaafi daaraa	106. Jabanaa
107. Warqee	108. Kanniisa
109. Daandii	110. Abjuu
111. Furrrii fudhachuu	112. Qawwee
113. Obboleettii hinfuudhan	114. Ulee hookkoo
115. Maqaa	116. Doobbii
117. Lafa dhisaa malee diriire, bofa miila malee deemu, hummoo	
dhukkuba malee aadu, bishaan oofa malee yaa'u, hiddii soora	
malee gabbattuufi Waaqa utubaa malee dhaabbatu	

118.Eelee hinfannisan, mooyyee hinqoraasan, niitii hinergisan	
119.Sumsuma, eelee, gombisaafi bidde	120.Barumsa
121.Dhadhaa	122.Killee
123.Callee mormaa	124.Fal'aana
125.Ija	126.Ija
127.Cinii	128.Lukkuufi farda
129. Dammaafi kanniisa	130.Buujaalee
131.Nama	132.Adaamii
133.ibidda	134.Ilkaaan
135.Tamboo	136.Shankoora
137.Yaada	138.Gingilchaa

Waraqaa Mirkaneeffannaa

Ani qorataan maqaafi mallattoon koo armaan gaditti heerame, qorannoon kun hojii koo ta'uu isaafi kanaan dura yuunvarsitii kamiyyuu keessatti qorannoo eebbaf hindhiyaanne ta'uusaa, akkasumas wabiileen qorannoo kanaaf dubbise haala seera qabeessa ta'een fudhadhee wabii keessattis kaa'uu koo nan mirkaneessa.

Maqaa_____

Mallattoo_____

Guyyaa_____